

Literatuur: boeken

Agulhon, Maurice. *Le cercle dans la France bourgeoise 1810-1848. Etude d'une mutation de sociabilité.* Parijs 1977, Librairie Armand Colin. (Cahiers des Annales 36). 105 p.

Tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw bestond in Frankrijk een zgn. kring ('cercle') uit een groepje mannen, afkomstig uit de middenklasse, die in een door hen gehuurde ruimte één of twee keer in de week bijeenkwamen om kranten te lezen op gezamenlijke kosten, een spelletje kaart of domino te spelen, te roken of te praten. In 1810 werd bepaald dat voor samenkomsten van meer dan twintig personen toestemming van de overheid vereist was. De auteur beschrijft in dit boekje in de eerste plaats het ontstaan en de verspreiding van deze kleine gezelligheidsverenigingen tot aan het min of meer willekeurige jaartal 1848. Belangrijker nog dan de gegevens, die de auteur over dit proces heeft bijeengebracht uit overheidsenquêtes, romans en mémoires, is het verband waarin hij ze plaatst. Hij ziet de opkomst van deze vorm van gezelligheid als een afspiegeling van de verspreiding van de burgerlijke levensstijl in het algemeen. Dit blijkt al uit de sterke toename van het aantal kringen in het hele land juist na 1830. Voor die tijd gingen, in Parijs althans, mensen uit de hoogste maatschappelijke geleidingen overdag naar de cafés om zich te ontspannen en 's avonds naar de salons. Omdat de salons ook open stonden voor leden van de hogere burgerij bestond er in Parijs weinig behoefte aan nieuwe vormen van sociaal verkeer. In de provincie waren de omstandigheden in dit opzicht anders: de salons waren niet zo toegankelijk en de cafés van minder goede kwaliteit. Om nu toch in gepaste sfeer onder elkaar te kunnen zijn werd door groeperingen uit de kleine burgerij (b.v. ambtenaren, zakenlieden) de uit het buitenland bekende vorm van de kring overgenomen (vgl. de Engelse 'club'), het eerst in handelssteden als Bordeaux en Lyon. Gesprekken over zaken, politiek en sport kwamen in de kringen beter tot hun recht dan in de salons. Mede door de hoge kosten die zij met zich mee brachten en de toenemende belangstelling voor het theater en de opera verdwijnen de salons geleidelijk, ten gunste van de kringen. Vrouwen, die in de salons aan de gesprekken deelnamen, werden tot de kringen niet toegelaten. De auteur wijst er op dat meisjes uit de burgerij in deze tijd van economische opbloei een minder goede opleiding krijgen dan jongemannen, die geacht werden het zakenleven in te gaan. Tegelijk met een kritische houding tegenover het putten van oppervlakkige wijsheden uit kranten begint zich in de loop van de jaren veertig een negatieve waardering van de kringen af te tekenen. Op het verdere verloop van de geschiedenis van deze instelling gaat de auteur echter niet in. Door het voortdurend benadrukken van de kring als historisch bepaalde vorm van sociaal verkeer, die tegelijk inzicht geeft in de verschillen in de cultuur van onderscheiden sociale groepen en van landsdelen, verricht de auteur een bijzonder nuttige exercitie in volkskundig denken.

- J.H.

Albrecht, Peter. *Kaffee. Zur Sozialgeschichte eines Getränks.* Braunschweig 1980, Braunschweigisches Landesmuseum für Geschichte und Volkstum. (Veröffentlichung des Braunschweigischen Landesmuseums 23). 71 p., 66 ill.; f 12,-

Deze catalogus hoort bij een tentoonstelling over koffie die in het voorjaar van 1980 te Braunschweig gehouden werd. Niet de voorwerpen bij het koffiedrinken stonden daarin centraal, maar documenten (verordeningen, brieven, boeken) waaruit de betekenis van de koffie blijkt voor het gezin en het openbare leven (koffiehuizen). – J.J.-v.P.

Analyse eines Stadtfestes. Die Mainzer Fastnacht. Hrsg. von der volkskundlichen Forschungsgruppe 'Mainzer Fastnacht' unter Leitung von Herbert Schwedt. Wiesbaden 1977, Franz Steiner Verlag GmbH. (Mainzer Studien zur Sprach- und Volksforschung 1). 393 p., talrijke ill., tab., diagr.; ISBN 3-515-02664-9.

Rond Pinksteren 1975 gingen in Mainz 60 geschoolde interviewers op pad om ongeveer 600 inwoners van deze stad van 15 jaar en ouder een vragenlijst met 96 gesloten vragen over het carnaval voor te leggen. Er was voor gezorgd dat de groep ondervraagden wat betreft leeftijd, geslacht, beroep en woonplaats in Mainz een afspiegeling vormde van de verdeling van de Mainzer bevolking als geheel op deze punten. De op deze wijze bijeengebrachte en daarna statistisch bewerkte gegevens vormen de grondslag van acht van de elf bijdragen in deze bundel. *Norbert Waldman* beschrijft de voorbereiding en de uitvoering van deze enquête (305–328); de vragenlijst is als bijlage opgenomen (331–376).

Uitgangspunten bij het onderzoek waren de vragen in hoeverre het carnaval – zoals zo dikwijls gedebeiterd – de inwoners van Mainz dichter tot elkaar bracht, in hoeverre het feest haaks stond op de dagelijkse ervaringen in de omgang met mensen. In het grootste deel van deze bundel wordt op grond van gegevens uit de enquête gedetailleerd aangetoond dat deze veronderstelde verbroedering – kijkt men tenminste naar de Mainzer bevolking als geheel – een mythe is. Carnaval wordt doorgaans alleen gevierd door mensen die behoren tot een vrij goed te omlijnen sociale groepering; bovendien wijkt deelname aan het feest niet ingrijpend af van het normale gedragspatroon van deze mensen. Immers, zoals *Herbert Schwedt* heeft vastgesteld, op de carnavalsbals, de zittingen en de optocht komen in het algemeen mensen af die ook buiten het carnaval gesteld zijn op sociale contacten en die actief zijn in het verenigingsleven. Dit blijken, sociaal-economisch gezien, vooral de middengroepen van de samenleving te zijn: zelfstandigen, ambtenaren, vaklieden. Zij zijn doorgaans van middelbare leeftijd, getrouwd en katholiek. Onder deze voorwaarden kan van het wegvallen van scheidsmuren tussen mensen (van verschillende sociale herkomst) moeilijk gesproken worden (77–103). Waarnemingen van *Susanne von Goessel* en *Herbert Schwedt* op carnavalszittingen bevestigen dit beeld: men gedraagt zich daar bepaald niet ongedwongen. Spontaan gedrag zagen zij alleen bij enkele niet-georganiseerde carnavalsvierders (105–128). *Bianka Stahl* ging na wie deelnamen aan gebruiken ter afsluiting van het carnaval en constateerde dat deze evenementen, uitzonderingen daargelaten, vooral bezocht werden door 'insiders' en leden van carnavalsverenigingen (129–154). Na het voorafgaande zal het niet verbazen dat *Franz-Jozef Grosshennrich* vaststelde dat het feest door iedereen, behalve degenen die met carnaval in staat en bereid zijn veel geld uit te geven, als te commercieel wordt beschouwd (155–173). Dezelfde mensen besteden dan ook veel aandacht aan de wijze waarop zij verkleed gaan, maar naar de mening van *Elke Schwedt* zijn de kostuums op straat, dus van de mensen die niet zozeer de zittingen en de

bals bezoeken, origineler (175-205). Min of meer als samenvatting van deze lijn van onderzoek schatten *Matthias Erz* en *Cornelia Jungrichter* op grond van gegevens uit de vragenlijst dat 44% van de Mainzers geen carnaval viert. Daarbij maken zij een onderscheid tussen mensen die niet mee kunnen doen, omdat ze te oud zijn en/of te weinig geld hebben, maar wel positief tegenover het carnaval staan, en mensen die niet mee willen doen. Tot deze groep behoren overwegend mensen met een hoge opleiding en een hoog inkomen, jongeren en mensen die pas kort in de stad wonen. Men kan deze mensen echter niet asociaal noemen: ze geven er de voorkeur aan hun vrije tijd op een andere wijze te besteden, terwijl hen ook het kunstmatige van de carnavalsviering tegen de borst stuit. Beide auteurs wijzen er op dat het misprijzen tegenover de niet-deelnemers het wij-gevoel van degenen die wel carnaval vieren versterkt. Ook zij benadrukken dat het carnaval geen opbloei van tussenmenselijk contact te zien geeft, maar een afspiegeling is van de bekende contactarmoede van het sociaal verkeer van alledag (207-238). Het carnaval in Mainz heeft vooral door de uitzendingen van de radio vanaf de jaren twintig en door die van de televisie vanaf de jaren vijftig grote bekendheid gekregen. *Klaus Rost* geeft een kort historisch overzicht, op grond van o.a. artikelen in kranten, van de inhoud en het karakter van deze uitzendingen; op de invloed van de media van de wijze van carnaval vieren gaat hij slechts kort in. Op grond van gegevens uit de enquête stelt hij vast dat ouderen de televisie-uitzendingen van carnavalszittingen hoog waarderen, terwijl mensen met een hoge opleiding er nauwelijks naar kijken (239-273).

De bundel opent en sluit met historisch gerichte opstellen. *Renate Talkenberg-Bodenstein* wijst er op dat de 'veredeling' van het carnaval in Keulen en in Mainz in de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw doorgevoerd werd door de hoogste sociale groepen in die steden. Door de toen heersende staatkundige verhoudingen konden zij alleen tijdens de viering van het carnaval sociaal aanzien verwerven. Door de economische groei van de steden gingen in later jaren nieuwe sociale groepen aan het feest deelnemen. Dit bracht met zich mee dat tijdens het carnaval niet alleen een bevestiging gezocht werd van de eigen identiteit, maar dat de carnavalsverenigingen en ook het feest zelf een platform werden - binnen autoritaire verhoudingen waarin dit elders niet mogelijk was - waar men uiting kon geven aan politieke overtuigingen (11-38). *Rita Link* en *Doris Wandel* zien 1848 als een breekpunt in deze ontwikkeling. Vooral in de jaren zeventig van de vorige eeuw neemt het politiek aspect van het carnaval af ten gunste van het economische: protest wordt tijdens het carnaval zoveel mogelijk naar de achtergrond gedrongen om het doen van goede zaken niet te belemmeren. Omdat overwegend gedrukte bronnen (o.a. kranten, brochures) beschikbaar zijn, wordt het beeld van deze periode mogelijk enigszins vertekend: van eventuele spontane, ongeorganiseerde feesten van b.v. arbeiders weten we volgens de auteurs weinig. In een afzonderlijke paragraaf laten zij zien, aan de hand van commentaren tussen de regels van kranteberichten door, hoe in de jaren dertig het carnaval door de nationaal-socialisten gebruikt werd (o.a. door het ter beschikking stellen van goedkope entreekaartjes) om hun ideeën over de 'eenheid van het volk' en daarmee het verzet tegen wie 'niet meedoet' te propageren. De auteurs menen ook dat van kritiek op het nazisme tijdens het carnaval in deze tijd nauwelijks gesproken kan worden (39-76). Het duurde lang voordat het georganiseerde carnaval zich in de directe omgeving van Mainz verspreidde. *Hildegard Friess* acht de geringe behoefte van de daar wonende wijnboeren om hun identiteit te benadrukken hiervoor verantwoordelijk. Pas in de jaren zeventig van de negentiende eeuw, dus veertig jaar later dan in Mainz, werden de eerste carnavalsverenigingen opgericht in het nabijgelegen stadje Oppenheim. Het initiatief ging daar zowel uit van kooplieden en winkeliers als van

arbeiders. In de dorpen op het platteland werden door landarbeiders omstreeks de eeuwwisseling de eerste carnavalsverenigingen opgericht. De auteur geeft wel een korte beschrijving van deze ontwikkeling, maar een aanzet tot verklaring ontbreekt (275-304).

De bundel zou aan waarde gewonnen hebben indien de probleemstelling die ten grondslag lag aan het enquête-onderzoek ook het historisch onderzoek geleid zou hebben. Nu staan beide onderdelen min of meer los van elkaar en blijft de vraag waarom juist de middengroepen thans een voorkeur voor het carnaval hebben onbeantwoord. De grote verdienste van deze bundel is ongetwijfeld dat op grond van nauwgezet empirisch onderzoek is gewezen op de onhoudbaarheid van een stereotiep denkbeeld. Daarbij dient aangetekend te worden dat deze conclusie geldt ten aanzien van het carnaval in een grote stad. Inhoeverre deze ook geldig is voor kleinere plaatsen dient te worden onderzocht. Daarnaast biedt het hier bijeengebrachte materiaal een goed uitgangspunt voor verder onderzoek, ook buiten Mainz. De vele gegevens over het gedrag tijdens en de houding tegenover het carnaval zeggen immers niet alleen iets over het carnaval, maar geven ook enig inzicht in de verschillen in de leefwijze in het algemeen van verschillende sociale groepen. En daar gaat het uiteindelijk om in de volkskunde. – J.H.

Barakat, Robert A. *A contextual study of arabic proverbs*. Helsinki 1980, Academia Scientiarum Fennica. (FF Communications No 226). 52 p.; ISBN 951-41-0372-6.

Barakat gaat met hulp van zijn informanten na in welke situaties, door welke personen en met welke bedoelingen en effecten 28 spreekwoorden gebruikt worden. Hun hulp acht hij eveneens onontbeerlijk voor het bepalen van de verschillende categorieën spreekwoorden (o.a. klassieke, populaire) die in een bepaalde cultuur naar de mening van de gebruikers aanwezig zijn. – A.J.D.

Belgrader, Michael. *Das Märchen von dem Machandelboom (KHM 47). Der Märchentypus AT720. My Mother Slew Me, My Father Ate Me*. Frankfurt a. M. 1980, Peter D. Lang. (Artes Populares 4). 353 p., 1 krt; S.Fr. 54,-; ISBN 3-8204-6393-3.

Van dit sprookje zijn ruim 500 varianten opgetekend, de meeste in Noord-, Noordwest- en Midden-Europa. Belgrader deelt ze in naar taalgroep en land en geeft een uitvoerige beschrijving en analyse van hun inhoud. De belangrijkste motieven zijn het doden van een onschuldig kind (1), het opeten van het kind door de vader (2), het begraven van de botten onder een boom (3), de wedergeboorte in de gedaante van een vogel (4) en de bedelvlucht van de vogel, gevolgd door de wraak (5). Aangezien de motieven 3, 4 en 5 in het Fins-Baltische gebied deel uitmaken van het volksgeloof, acht Belgrader het waarschijnlijk dat het sprookje daar ontstaan is. Vandaaruit zou het zich via de Baltische landen naar Duitsland en verder naar het westen hebben verspreid. Bij gebrek aan historisch materiaal – de oudste optekening dateert uit de achttiende eeuw – durft hij geen uitspraak te doen over de tijd van ontstaan. Een aanwijzing voor een respectabele ouderdom zou men kunnen zien in de aanwezigheid van de vele regionale oikotypen binnen de verschillende taalgebieden. Ook de Nederlandse varianten vormen zo'n oikotype. Het wordt gekenmerkt door de volgende typische trekjes: de opdracht om mosterd te halen; het verbod om over het glazen bruggetje te gaan; de extra wreedheden waarmee het doden van het kind gepaard gaat; de lindeboom waaronder de botjes begraven worden en het klanknabootsende begin en einde van het lied van de vogel (Rikketikketik enz.). Het zou verhelderend geweest zijn als naast de Europese verspreidingskaart van het sprookje ook kaarten van de verspreiding van de verschillende oikotypen en motieven waren opgenomen. – A.J. Dekker.

Breuking, J.H., en G.B. Janssen. *Kerk en kermis te Herwen en Aerdt.* Gedenkboek ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van: parochie 'St. Martinus' te Herwen en Aerdt, schuttersgilde 'Eensgezindheid' te Aerdt, schuttersgilde 'Vrede en Vriendschap' te Herwen. Z.pl., z.j. [Herwen 1980, R.K. Kerkbestuur]. 172 p., 77 ill.

In 1905 werd zowel in Herwen als in Aerdt een schutterij opgericht, nadat pogingen om tot een gezamenlijke vereniging te komen mislukt waren. In zijn bijdrage, in dit drievoudige gedenkboek, over de geschiedenis van de schutterij van Aerdt (69-131) vermeldt *G.B. Janssen* dat de eerste bestuursleden ambachtslieden, middenstanders en gegoede boeren waren, van middelbare leeftijd en in meerderheid katholiek. Hij veronderstelt dat de oprichting daar en in Herwen samenhangt met het benadrukken van een eigen identiteit door deze dorpen, mogelijk geworden door een zekere welvaart in die tijd; het samengaan van twee plaatsen in één vereniging ligt dan minder voor de hand. Wel bestond er overeenstemming tussen de doeleinden van beide verenigingen: het zorgen voor een ordelijk verloop van de kermisviering. We hebben hier dan ook tevens te maken met de plaatselijke echo van een al enkele decennia eerder, vanuit de burgerij, begonnen roep om veredeling van het volksvermaak. Het verbaast niet dat in Herwen de hoofdonderwijzer in de schutterij een belangrijke rol speelde. De pastoor toonde aanvankelijk aarzelingen, maar gezien de spanning tussen doel en werkelijkheid in de eerste jaren van de vereniging is dat niet verwonderlijk. *J. H. Breuking* wijst er zelfs op, in zijn bijdrage over de schutterij van Herwen (133-172), dat de nieuwe schutters voor het vogelschieten nog weinig belangstelling hadden en ook de verplichte lange optocht als een last ervoeren. Beide hoofdstukken, die allerlei historische bijzonderheden bevatten, zijn gebaseerd op o.a. de archieven van beide verenigingen, van de gemeente en de parochie, en op kranteberichten en gesprekken met oud-schutters. Het eerste hoofdstuk in deze bundel, door *J.H. Breuking*, handelt over de kerkelijke geschiedenis van Herwen en Aerdt vanaf de middeleeuwen tot heden (11-68). - J.H.

Davids, C.A. *Wat lijdt den zeeman al verdriet. Het Nederlandse zeemanslied in de zeiltijd (1600-1900).* Den Haag 1980, Martinus Nijhoff, 165 p., 3 foto's, 3 ill., muz.; f 35,-; ISBN 90-247-90158.

In deze reconstructie van de leef- en belevingswereld van zeelieden uit de periode 1600-1900, aan de hand van door hen gezongen liederen, is de auteur als volgt te werk gegaan. In hoofdstuk I van het boek geeft hij een beeld van de herkomst en de opleiding van zeelieden en van de omstandigheden aan boord, op basis van maritiem-historische literatuur, reisbeschrijvingen en dagboeken en herinneringen van zeelieden. In hoofdstuk II toont hij aan hoe onder deze omstandigheden verschillende soorten zeemansliederen ontstonden en een eigen functie vervulden; hij maakt onderscheid tussen oneigenlijke zeemansliederen, buiten de scheepsgemeenschap over het zeemansleven ontstaan, waarop hij wel ingaat maar die hij niet verder in zijn onderzoek betreft, en de eigenlijke zeemansliederen, ontstaan binnen de scheepsgemeenschap of op zijn minst daarbinnen populair geweest: de shanties (de eigenlijke arbeidsliederen), de rituele liederen en de liedjes van vooruit (een niet veel gebruikt Nederlands equivalent van de meer bekende Engelse aanduiding forebitters) welke, in tegenstelling tot shanties en rituele liederen, niet verbonden zijn aan het verrichten van bepaalde taken of werkzaamheden. Van deze drie liedtypen geeft hij in het tweede deel van het boek resp. twaalf, zes en twaalf voorbeelden. In het derde hoofdstuk gebruikt hij het zeemanslied als historische bron: de inhoud van

138 liedjes (in een bijlage worden daarvan de beginregel, de bron en (vermoedelijke) ontstaansdatum vermeld) werd op een aantal vragen, die ertoe zouden leiden de belevingswereld van zeelieden aan boord van de Nederlandse zeilschepen te reconstrueren, onderzocht. De antwoorden, op deze manier verkregen, werden vervolgens met de gegevens uit het eerste hoofdstuk vergeleken. In zijn conclusie toont Davids aan hoezeer de daarvan afwijkende of ontbrekende gegevens boekdelen spreken over de scheepsgemeenschap en de verhoudingen daarbinnen. De onderzoeksmethode van Davids is glashelder, zijn conclusies meer dan interessant. De vorm echter waarin hij een en ander gegoten heeft roept vraagtekens op: zijn uitgangspunt is een door de socioloog Goffman geïnspireerd model, waar hij voortdurend naar terugkeert en welk hij tenslotte zelf als verklaringfactor laat optreden. Model zowel als hier en daar eraan gekoppeld sociologisch jargon lijken er met de haren bijgesleept te zijn, al zullen er sociologen zijn die menen dat deze nu juist de essentie van de studie vormen. – M.v.D.

Dood en begraven; sterven en rouw 1700–1900. Utrecht 1980, Centraal Museum Utrecht. 143 p., talr. foto's; f 22,-.

Deze publicatie, waarvoor de betiteling 'catalogus' eigenlijk een wat te zuinige kwalificatie is, verscheen ter gelegenheid van de tentoonstelling 'Dood en begraven', die van mei tot en met juli 1980 in het Centraal Museum en de Nicolaaskerk in Utrecht werd gehouden. Aanleiding tot deze tentoonstelling was het 150-jarig bestaan van de Eerste Algemene Begraafplaats te Utrecht. De catalogus poogt, evenals de tentoonstelling, niet alleen iets van de samenhang te laten zien tussen het sterven, begraven en rouwen en het overige leven van alledag in de achttiende en negentiende eeuw, maar ook een antwoord te geven op de vraag naar het waarom van de veranderingen van deze maatschappelijke verschijnselen in deze periode. Het jaar 1900 is daarbij als einddatum gekozen, omdat omstreeks deze tijd de stedelijke rouwcultuur veel van haar traditionele kenmerken begon te verliezen. De catalogus is opgebouwd uit een gedeelte dat de wandelroute van de tentoonstelling op de voet volgt d.m.v. korte thematische teksten, veelal met de betreffende afbeeldingen, en een tweede gedeelte waarin uitvoeriger artikelen van verschillende schrijvers aan bod komen over moeilijk op een tentoonstelling te visualiseren onderwerpen als religieuze opvattingen, financiële praktijken, nieuwere opvattingen over begraven en rouw, etc.

Het eerste toelichtende deel van dit boekwerk is verzorgd door *D.P. Snoep*, één van de twee ontwerpers van de tentoonstelling, die zijn teksten ontleent aan theologische geschriften, stichtelijke boeken, studies en schilderijen. Lezer en tentoonstellingsbezoeker worden aldus op onderhoudende wijze rondgeleid langs de chronologisch geordende nalatenschap van twee eeuwen Utrechtse geestelijke en materiële begrafenis cultuur. Veel aandacht blijkt daarbij te zijn besteed aan de sociale plichten die de naaste omgeving te vervullen had t.o.v. overledene en nabestaanden, aan het standsverschil dat zich ook in deze sector van het dagelijks bestaan krachtig manifesteerde, en aan de etiquette en andere uiterlijkheden rondom het begrafenisritueel (4–73). *C.H. Staal* opent het tweede deel met een artikel over de rol die kerk en synagoge speelden aan sterfbed, baar en groeve. Hij komt op grond van kerkgeschriften van de drie voornaamste godsdienstige stromingen in deze periode, de katholieke, protestantse en joodse, tot de conclusie dat het kerkelijk ritueel op dit punt weinig aan verandering onderhevig is geweest, maar wel onderling grote verschillen vertoonde. De verschillen tussen de protestanten aan de ene en de katholieken en joden aan de andere kant, zijn daarbij nog het meest opvallend. De

protestanten kenden i. t. t. de twee andere religieuze groeperingen als voorbereiding op de dood geen kerkelijke handelingen waardoor de stervende in zijn laatste uren nog in het reine kon komen met God en achterblijvende medemens, geen kerkelijke uitvaartdienst of andere handelingen bij de kerkelijke begrafenis, geen officiële bijeenkomst op de begraafplaats, geen gebeden of toespraken aan het graf, noch enige vorm van kerkelijke begeleiding van de achterblijvende in diens rouwproces. De schrijver stelt zich dan ook de vraag, of hier niet één van de belangrijkste oorzaken zou kunnen liggen waardoor in het protestants-georiënteerde Nederland alles wat met sterven en dood heeft te maken in het maatschappelijk gebeuren steeds meer op de achtergrond is geraakt (74-81). *A. R. M. Smit* wijdt vervolgens een bijdrage aan de plaatselijke Utrechtse situatie in het tijdvak 1750-1825, waarin steeds luider stemmen opgingen het dure, onhygiënische en bijgeloof- en standsongelijkheid-bevestigende begraven in de overvolle kerken af te schaffen en openluchtbegraafplaatsen buiten de stad in te richten. Tegenwerking van de kerkelijke overheden die de kerkkomsten in gevaar zagen komen, en van de stedelijke notabelen die van het heersende standsverschil geen onoverkomelijke nadelen ondervonden, baatte niet meer toen in 1825 een Koninklijk Besluit het begraven in kerken officieel verbood (82-88). *M. ter Schegget* neemt de periode na 1825 voor zijn rekening en baseert zijn bevindingen evenals de vorige schrijver op raadsstukken uit de kerk- en gemeente-archieven. Uitgebreid wordt stilgestaan bij de organisatorische, financiële en religieuze gevolgen van het Koninklijk Besluit van 1825 en de begrafeniswet van 1869. Taken en bevoegdheden die eeuwenlang onder het kerkelijk gezag ressorteerden, worden nu geleidelijk eerst door het stadsbestuur en vervolgens door de centrale overheid of het particulier initiatief overgenomen. Zo ontstaat in de vorige eeuw een begrafenis-praktijk die tot in onze dagen, afgezien van het onstuimig opdringen van de crematie-beweging, niet meer wezenlijk is veranderd (89-96). De hieropvolgende drie hoofdstukken zijn geheel ingeruimd voor het doodsmotief in de Nederlandse literatuur. *M. Thijs* behandelt de Nederlandse mortuaire literatuur in de tweede helft van de achttiende eeuw aan de hand van literaire teksten van dichters als R. Feith, J. Bellamy en H. van Alphen (97-105). *P. van Zonneveld* bestudeert daarna op basis van literaire almanakken de literatuur tussen 1800 en 1850 (106-113), terwijl *A. Dirkse-Balhan* het drieluik besluit met een verhandeling over het doodsmotief in de kinderliteratuur tussen ca. 1780 en 1880. Het onderzoeksmateriaal vormt hier een vrij willekeurig samengestelde selectie van 150 kinderboeken, waaruit volgens de schrijfster niettemin een opvallende verschuiving in deze periode van realistische naar idealistische afbeelding van het sterven valt af te leiden. Na ca. 1860 houdt het onderwerp 'dood' op vanzelfsprekend te zijn in kinderboeken. Met behulp van sterftcijfers, pedagogische opvattingen en gebruiken rond de dood voorzover daar kinderen bij betrokken waren, schildert zij vervolgens in historisch perspectief waarom de dood toen veel meer dan nu in het kinderleven geïntegreerd was. De kindersterfte was hoog en daardoor de kans groot een broertje, vriendje, moeder (in het kraambed), enz. te zien sterven. Grootouders trokken gewoonlijk bij hun kinderen en kleinkinderen in om de dood onder hun dak af te wachten. Bij de regelmatige gang naar de kerk trof men altijd wel een open graf aan, terwijl de grafvlucht in de kerk dikwijls waarneembaar was. Openbare terechtstellingen waren tot 1854 geen uitzondering en zelfs kinderen konden ter dood veroordeeld worden. In de tweede helft van de vorige eeuw verdwijnen veel van deze voorwaarden en daarmee de aanwezigheid van het kind bij het sterfbed, de baar, de kist en de begrafenis (114-123). In het laatste hoofdstuk bespreekt *E. de Jong* vanuit (tuin-)architectonisch gezichtspunt de totstandkoming van de begraaf-

plaats Soestbergen, een ontwerp van J.D. Zocher jr. die geheel volgens de in die tijd (ca. 1830) heersende smaak er naar Engels voorbeeld een melancholische landschapstuin van maakte (124-134). Het boek besluit met een uitgebreide bibliografie van de huidige stand van de Nederlandse literatuur over dit onderwerp (136-139). – R.F.

Duby, Georges. *Le chevalier, la femme et le prêtre. Le mariage dans la France féodale.* Parijs, 1981, Hachette. 312 p.; f 36,30; ISBN 2-01-007897-7.

Zonder twijfel heeft de Franse mediaevist Georges Duby de meeste affiniteit met de periode van ca. 1000 tot ca. 1200. Op deze eeuwen uit de Franse geschiedenis concentreert zich het grootste deel van zijn omvangrijke en belangwekkende oeuvre. Hij begon zijn loopbaan als sociaal-economisch historicus met een sterke voorkeur voor 'objectieve' bronnen zoals oorkonden en rekeningen. In het afgelopen decennium heeft hij zich ontwikkeld tot een specialist op het terrein van de mentaliteitsgeschiedenis, met een groeiende voorliefde voor verhalende bronnen die licht werpen op ideeën, attitudes en cultuurpatronen. Hij is een meester in het nauwgezet en gevoelig interpreteren van het betoog van middeleeuwse historici, een activiteit die hij zelf heeft omschreven als 'een dialoog met mijn collega's uit het verleden'. Deze aanpak kenmerkt ook zijn meest recente werk, waarin hij zich bezighoudt met het huwelijk in het feodale Frankrijk van de elfde en twaalfde eeuw. In deze periode kreeg volgens hem het huwelijk een duurzame structuur waarvan belangrijke rituele elementen tot op de huidige dag zijn blijven bestaan: het verzoek om de hand van de bruid, een contract afgesloten voor de notaris, verloving en huwelijksmis (p.301). Hij beschrijft de geleidelijke fusie van twee aanvankelijk tegen-gestelde opvattingen van het huwelijk: het model van de kerk en dat van de leken. Dit doet hij aan de hand van overwegend verhalende bronnen zoals hagiografie, kerkelijke tractaten en (familie)kronieken. Dit materiaal legt de historicus beperkingen op, want het is geproduceerd door mannen, die tot de clerus behoorden. De leken komen nauwelijks aan het woord, de vrouwen onder hen nog minder. In de twaalfde eeuw worden de bronnen iets toeschietelijker. Duby put voor deze periode vooral uit familie-kronieken, die weliswaar door clerici geschreven zijn, maar zich uitdrukkelijk richten tot een publiek van aristocratische leken dat behaagd moest worden. Deze leken van hoge afkomst zijn de onbetwiste hoofdrolspelers in dit boek. Wat er op het gebied van het huwelijk in de lagere regionen van de samenleving omgaat, komt men volgens Duby niet te weten (25-26).

Het kerkelijk model van het huwelijk werd bepaald door een eeuwenoude traditie van afwijzing van de seksualiteit. Het huwelijk was op zijn best een middel tot beheersing van de seksuele driften en tot voortplanting, en als vleeselijke aangelegenheid ver verwijderd van het domein van het sacrale. Tot ca. 1100 hadden huwelijk en verloving dan ook geen plaats in de kerkelijke liturgie (28-39). De clericale ideologie was fel gekant tegen twee zaken, incestueuze huwelijken en verstoting van de echtgenote. De kanonieke incest-wetgeving was zeer onverzettelijk. Verwantschap tot in de zevende graad werd als beletsel voor een echtverbintenis beschouwd (58-59). Deze attitude was in regelrechte tegenstelling tot die van aristocratie, die erop gebrand was het 'bloed' van de familie zuiver te houden en daarom geneigd was huwelijkspartners binnen de door de kerk verboden kring van verwanten te kiezen. Bovendien moest het erfgoed aan eigen nakomelingen worden overgedragen, dus onvruchtbare vrouwen werden zonder meer verstoten. Naast het officiële huwelijk, een zaak die door de ouders geregeld werd, bestonden er algemeen erkende vormen van concubinaat. De vrouwen waren kwetsbaar. Zij vormden, zo blijkt uit de Karolingische wetgeving, een gemakkelijk slachtoffer van verkrachting en

roofhuwelijk (42-51). De Karolingische kerk en overheid hielden zich bezig met het huwelijk voor zover dit een publieke aangelegenheid was, die kon leiden tot versterking van de openbare orde. Voor zover incest, verkrachting of verstoting aanleiding gaf tot gewapend conflict en bloedwraak, trachtte de wetgever dit te beperken. Voor het overige was verlovings- en huwelijkszaak een zaak tussen families. Dezelfde houding treft men nog aan in het boeteboek van bisschop Burchard van Worms, dat tussen 1107 en 1112 ontstond en een grote verbreiding gekend heeft. Die zonden die in de openbaarheid kwamen en de sfeer van de publieke orde raakten, werden door Burchard het strengst bestraft (71-76). Het privé-gedrag van personen was slechts ten dele bij die openbare orde betrokken; het gedrag van een koning werd het eerst als een publiek affront beoordeeld. Maar wanneer men de carrière van Robert II van Frankrijk (996-1031) beziet, die zich ter wille van wettige nakomelingen een reeks van echtgenotes en echtscheidingen permitteerde, is het opvallend hoe weinig kritisch de houding van de bisschoppen ten opzichte van het gedrag van hun koning was. Rijke schenkingen aan de kerk wasten hem schoon van zonde en leverden hem de benaming 'de Vrome' op (85-91). De twee modellen van het huwelijk bestonden naast elkaar en raakten niet in scherp conflict.

Hierin kwam in de elfde eeuw verandering. Allereerst vond in het huwelijkspatroon van de Noordfranse elite een belangrijke omwenteling plaats. Adellijke families, die zich hadden meester gemaakt van uitgebreid grondbezit en oorspronkelijk koninklijke rechten, streefden naar consolidatie van deze positie en sloten zich af. Primogenituur werd regel: alleen de oudste zoon kreeg het recht te trouwen en het erfgoed over te nemen. De jongere zoons werden van legitieme voortplanting weerhouden door hen onder te brengen in een kerkelijke instelling. Lukte dit niet, dan voegden zij zich bij de schare der *juvenes*, ongetrouwen die vaak in agressieve benden opereerden en op jacht waren naar erfdochteren zodat ook zij konden trouwen en *caput generis*, familiehoofd, konden worden. De almacht van deze familiehoofden groeide, bezits- en erfrecht van vrouwen moest hiervoor grotendeels wijken (110-115). Terzelfder tijd was ook de kerkelijke wereld sterk in beweging. De zogenaamde Gregoriaanse hervorming eiste het clericale celibaat en speelde zo de familiehoofden in de kaart die hun jongere zoons ongetrouwd wilden houden. Maar hun uitgekende huwelijkspolitiek kwam ook in botsing met een kerk die zich zelfbewuster tegenover de wereld van de leken opstelde en uitsluitend voor zich de competentie inzake huwelijk en verloving opeiste. Deze versterkte bemoeienis leverde een verscherping op van het conflict tussen de twee 'modellen' van het huwelijk en leidde bijvoorbeeld tot de pauselijke excommunicatie van de Franse koning Filips II in 1095 wegens echtscheiding, een krachtmeting waarin de koning het onderspit delfde (123-139). Uit de geschriften van Ivo van Chartres, de grote tegenstander van de koning in dit conflict, blijkt hoezeer de kerkelijke houding veranderd was. Deze geleerde in het kanonieke recht stelde de competentie van de clerus in huwelijksaangelegenheden voorop. Hij meende dat de verloving onverbreekbaar was, niet alleen vanwege de beloften van de wederzijdse ouders, maar vooral ook vanwege de toestemming van de - vaak nog zeer jeugdige - verloofden. Hun wensen werden belangrijker gevonden dan voorheen (175-188). Toch leidde de aanvankelijk hevige confrontatie tussen clerus en aristocratische elite op den duur tot een verzachting van de tegenstellingen. De lichamelijke aspecten van het huwelijk werden niet meer uitsluitend negatief beoordeeld in kerkelijke kring, maar gingen ook tot het bereik van het sacrale behoren. Deze tendens is ook in de hagiografie merkbaar: in heiligenlevens geschreven rond 1100 kan men een heilige als huwelijksbemiddelaar signaleren, en een heilige moeder en echtgenote (139-148). Clerici

ontwikkelden een theologie van het huwelijks-sacrament en mediteerden over het mystieke huwelijk van Christus en zijn kerk (191-197).

Desondanks bleef volgens Duby het huwelijk voor de leken nog lange tijd een overwegend profane aangelegenheid. Het kerkelijke huwelijk drong slechts langzaam door in de iconografie en de liturgie: pas aan het begin van de twaalfde eeuw treft men een coherente huwelijksliturgie aan, die uit Engeland afkomstig was (162-163). Toch naderde ook het 'model' van de leken geleidelijk dat van de clerus. Dit blijkt uit de familie-kronieken van de heren van Amboise en de graven van Guines, die respectievelijk rond het midden van de twaalfde en aan het begin van de dertiende eeuw werden opgetekend. Hierin worden verkrachting en roofhuwelijk van familieleden uit het verleden verhuld, terwijl de wettige en voorname huwelijken van oudste zoons alle nadruk krijgen. Het scheidingsverbod is geaccepteerd, evenals de interventie van de priester in het huwelijks-ceremonieel. Uit 1180 dateert een beschrijving van een kerkelijk huwelijk dat zich thuis, in de aristocratische huishouding afspeelde (252-268). De dochters worden uitgehuwelijkt teneinde gunstige allianties te smeden. De rol van de vrouw is die van producente van wettige nakomelingen, daarom wordt van haar absolute kuisheid en monogamie geëist (248-249). De mannen is veel meer toegestaan, buitenechtelijke relaties en bastaarden zijn geaccepteerd voor zover deze de positie van de wettige erfgenamen niet in gevaar brengen (277-281).

Een aanzienlijk deel van de bastaarden zal zijn voortgebracht door de gedwongen ongehuwde jongere zoons. Maar ook in hun positie kwam rond 1200 verandering. De opkomst van de geldeconomie maakte dat het bezit van grond niet meer van allesoverheersend belang was. De families hoefden hun rechten niet langer geheel zelfstandig te verdedigen, want deze werden door een nieuwe, steeds krachtiger wordende centrale overheid gegarandeerd. Feodale rechten werden bovendien schriftelijk vastgelegd; jongere zoons konden volgens dit recht bijvoorbeeld hun erfdeel in leen houden van hun oudste broer, zodat het familiebezit toch ongedeeld bleef. Dit alles stelde ook de jongere zoons in staat te trouwen en eigen families te stichten. De *juvenis*, de levenslang ongehuwde krijger met zijn gevaarlijke, ongebreidelde energie behoorde tot het verleden. Onder het wakend oog van vorst en clerus werd hij aan het hof gedomesticeerd. Er was hem een korte periode van vrijheid en spel toegestaan, gekanaliseerd in de rituelen van toernooi en hoofse liefde. Daarna wachtte ook hem een wettig, door de kerk bezegeld huwelijk (293-300).

Volgens Duby raakten in het Frankrijk van de elfde eeuw de twee concepties van het huwelijk met elkaar in conflict; in de twaalfde eeuw volgde een geleidelijke toenadering en verzoening. Men kan zijns inziens dan ook niet spreken van een overwinning van het kerkelijk model. Het christendom was zelf sterk aan verandering onderhevig. Een sterk op ritueel en liturgie gerichte kerk maakte plaats voor een sterkere verinnerlijking van de ethische aspecten van de religie. De afstand tussen de sfeer van het profane en het sacrale werd kleiner; de clerus werd soepeler en was meer dan voorheen geneigd rekening te houden met de sociale werkelijkheid van de leken (301-303). In 1215 werden dan ook de veeleisende incestverboden - die steeds meer op casuïstische wijze als echtscheidingsgrond werden gehanteerd - gematigd.

Tot zover een samenvatting van het betoog van Duby. Aan de rijkdom en complexiteit ervan kan ik in dit korte bestek nauwelijks recht doen. Er blijven veel vragen open, ook voor de auteur zelf. Hij eindigt zijn boek met de opmerking dat de bronnen veel over vrouwen spreken, maar dat men uit de eerste hand eigenlijk niets van hen weet. Niet alleen

hun gevoelswereld, maar ook die van mannen blijft grotendeels verborgen. Alleen een zeldzaam autobiografisch geschrift als dat van Guibert van Nogent (151-171) voert ons even binnen in de sfeer van het persoonlijke. Duby's keuze van zijn bronnen werpt uitsluitend licht op het huwelijksgedrag van de elite. Zonder twijfel kan men over hen het meeste te weten komen. Toch is een enkele opmerking die hij wijdt aan de boerenbevolking intrigerend. Karolingische polyptieken laten zien dat de boeren overwegend in conjugaal gezinsverband samenleven. Duby suggereert dat de kerkelijke huwelijksvoorschriften misschien eerder vat kregen op het gewone volk, maar komt op deze gedachte verder niet terug (55). Dit geeft te denken. Alpertus van Metz, die rond het jaar 1000 over de noordelijke Nederlanden schreef, spreekt er zijn afkeuring over uit dat de Tielse kooplieden hun overspelige vrouwen niet voor het bisschoppelijk gerecht slepen, maar deze affaires in eigen hand houden. Dit duidt op een veel vroegere intensieve bemoeienis van de clerus met het huwelijk dan Duby meent. Het ligt voor de hand dat in een tijd, waarin de hogere clerus en geestelijke instellingen seigneuriale rechten verkregen, zij van hun machtspositie gebruik zullen hebben gemaakt om de hun ondergeschikte boeren ook inzake het huwelijk de wet voor te schrijven. Ik vraag mij af of het niet juist de elite was, voor wie de *lignage* en de overdracht van het familiegoed zo belangrijk waren, die zich het langst verweerd heeft tegen kerkelijke bemoeienis met hun huwelijkspolitiek. Als dat waar is, vormde de aristocratie geen voorhoede die het kerkelijk model van het huwelijk op den duur oplegde aan de lagere sectoren van de samenleving, maar juist een laatste bolwerk van verzet hiertegen. Onderzoek naar deze kwesties vergt een andere keuze van bronnen en is zeker erg gecompliceerd, maar niet – zoals Duby op voorhand stelt – volstrekt onmogelijk.

De auteur heeft zich vooral op bronnen uit het noorden van Frankrijk en uit Bourgondië geconcentreerd. De enkele maal dat hij zich hierbuiten begeeft levert intrigerende informatie op. De vroegste coherente huwelijksliturgie is zijns inziens afkomstig uit Engeland. Ik zou graag willen weten waarom dit zo is. Vermoedelijk verliepen de ontwikkelingen die hij heeft beschreven in een andere regio in een verschillend tempo, of op een andere wijze.

Het is merkbaar dat Duby veel beter thuis is in de elfde en twaalfde eeuw dan in de daaraan voorafgaande periode, en dat hij een specialist is op het gebied van verhalende, niet van liturgische bronnen. Op basis van secundaire literatuur stelt hij dat huwelijk en verloving pas in de elfde eeuw doordringen in de kerkelijke liturgie (163-164). Een inventaris van liturgische codices die in Franse bibliotheken berusten bevat vijf missen en gebeden ter zegening van verloving en huwelijk, die zich in handschriften uit de negende en de tiende eeuw bevinden (V. Leroquais, *Les sacramentaires et missels manuscrits des bibliothèques publiques en France 1*, Parijs 1924, p.35, 43, 53, 83, 88). Deze teksten verdienen meer aandacht.

Toch zijn het de vragen die Duby oproept die zijn boek zo aantrekkelijk en stimulerend maken. Hij heeft met groot inzicht, maar zonder pretentie van alwetendheid een aantal veranderingen in belangrijke cultuurpatronen geschetst, op basis van een afgerond geheel van bronnen die hij meesterlijk analyseert. Zijn boek geeft een visie en een kader waar andere onderzoekers op voort kunnen bouwen, hetzij kritisch, hetzij instemmend. Omdat het boek nieuwsgierig maakt, zal het zeker leiden tot verder onderzoek. En dat is mijns inziens de grootste verdienste die een wetenschappelijk werk kan hebben. – M.B. de Jong.

Egelie, Godfried C.M. *Wegkruisen in Limburg*. Zutphen 1980, Walburg pers. 111 p., talrijke ill.; f 25,-; ISBN 90-6011-166-4.

Beschrijving, geschiedenis en afbeeldingen van 52 Limburgse wegkruisen (o.a. moord-, missie- en hagelkruisen). De verantwoording van de bronnen is zeer summier. – J.J.S.

Faure, Alain. *Paris carême-prenant. Du carnaval à Paris au XIXe siècle 1800–1914*. Parijs 1978, Hachette, 176 p., 15 ill.; ISBN 2-01-004180-1.

De spil in deze geschiedenis van het Parijse carnaval in de negentiende eeuw vormt de houding van de kleine burgerij. Tijdens de eerste helft van deze eeuw stond zij duidelijk afkerig tegenover het gedrag van het gewone volk op deze dagen. Aan de hand van levendige ooggetuigeverslagen door (meestal hooggeplaatste) tijdgenoten laat de auteur zien hoe eenvoudige mensen door veel te eten en te drinken kortstondig hun armoede trachtten te vergeten. De maatschappelijke bovenlaag deelde die afkeer niet en nam zelfs deel aan het feest. Door grappenmakerijen, door dans- en verkleedpartijen (d.w.z. de gegoeden namen de kleding aan van de armen; niet omgekeerd) kon de indruk ontstaan dat maatschappelijke tegenstellingen waren weggevallen. Getuige het roerige verloop van de eeuw was het carnaval echter niet in staat de druk van sociale spanningen geheel weg te nemen. Integendeel, het carnaval was enkele malen de aanleiding tot gewelddadige uitingen van protest. In de laatste decennia van de eeuw vervult het carnaval die rol niet meer. Via andere kanalen (pers, vakbonden, politieke partijen) wordt dan de sociale strijd gevoerd. Tegelijk met deze ontproletarisering begint de verburgerlijking van het feest. De winkeliers, die vanaf de jaren zestig het belang van adverteren op straat gaan ontdekken, weten van de optochten op halfvasten steeds meer reclamestoeten te maken. Aan het begin van de twintigste eeuw heeft de middenstand de organisatie van het feest geheel in handen. Zij wordt daarbij financieel gesteund door de overheid, die ook bereid is bepaalde hoogtepunten met haar aanwezigheid op te luisteren. Daar staat tegenover dat voor enigerlei kritiek in de optochten geen plaats is. De auteur ziet het carnaval van die tijd dan ook als de burgerlijke tegenhanger van het 1 mei-feest.

Het vermoeden dringt zich op dat het merkbaar ongenoegen van de auteur met deze ontwikkeling van het carnaval heeft bijgedragen tot een misschien wat te romantisch beeld van het feest aan het begin van de eeuw, maar zonder kennis van de Parijse bronnen valt dit niet te beoordelen. Ondanks het uitgebreide notenapparaat, waarin verwezen wordt naar gedrukte bronnen uit de negentiende eeuw (o.a. beschrijvingen van Parijs, herinneringen, kranten) draagt het boek een essayistisch karakter. Dit neemt niet weg dat het interessant vergelijkingsmateriaal biedt bij onderzoek naar de geschiedenis van het carnaval in Nederland. – J.H.

Les fêtes de la révolution. Colloque de Clermont-Ferrand (juin 1974). Actes recueillis et présentés par Jean Ehrard et Paul Viallaneix, Paris 1977, Société des études Robespieristes. (Bibliothèque d'histoire révolutionnaire 3e série, 17). 645 p.

In 1974 werd in Clermont-Ferrand een congres gehouden over openbare feesten in Frankrijk in het laatste decennium van de achttiende eeuw, de jaren na de Franse Revolutie. Dit boek bevat de handelingen van het congres. Verdeeld over vijf secties werden dertig lezingen gehouden; door een rapporteur werden de lezingen van iedere sectie samengevat en vervolgens werd aan de hand van deze samenvattingen gediscussieerd. Ook van deze samenvattingen, die al in 1975 verschenen in de *Annales*

historiques de la Révolution française, en van de discussies is de tekst afgedrukt.

Tekenend voor het verloop van dit congres is dat in de slotdiscussie iemand zich afvroeg: 'waar hebben we het nu eigenlijk over?'. Aan de opzet van het congres lijkt deze onduidelijkheid niet zozeer te wijten. Afgaande tenminste op de titels van de secties in de bundel zouden de lezingen moeten gaan over de feesten in de jaren direct voorafgaande aan de revolutie, over de opeenvolging van de verschillende feesten tijdens de revolutiejaren (o.a. herdenkingen van de val van de Bastille, begrafenissen van beroemde personen, het planten van vrijheidsbomen), over de vormgeving van de feesten, over organisatoren en deelnemers en over de visie van negentiende-eeuwse historici op de feesten van de revolutie. Te betreuren is evenwel, zoals Michel Vovelle in zijn rapportage opmerkte, dat slechts weinig sprekers ingingen op het aangekondigde deel-thema. Voor de meesten waren de feesten veeleer aanleiding om enige bijzonderheden te berde te brengen over o.a. het toneel, de opera en over politieke en filosofische opvattingen tijdens deze periode. Op zich is daar geen bezwaar tegen als tegelijk ook maar aandacht wordt geschonken aan de vragen wie aan de bijeenkomsten deelneemt en wat men er doet, zoals Vovelle onderstreepte. De keuze van de auteurs voor een beperkt aantal gedrukte bronnen (o.a. toneelstukken, brochures, memoires) als grondslag voor hun betoog – opmerkelijk is dat studies op grond van archiefonderzoek nagenoeg ontbreken – is ongetwijfeld verantwoordelijk voor dit resultaat. Het gevolg hiervan is dat de lezer overspoeld wordt door een stortvloed van nogal willekeurige gegevens en, zoals hierboven al aangegeven, zijn oriëntatie verliest.

Onvermijdelijk is dit wel, wanneer men de feesten van deze periode benadert zonder enige vorm van probleemstelling. Terwijl het toch zo voor de hand ligt juist hier te vragen naar continuïteit en verandering in b.v. vorm, functie en publiek van de feesten. Hier wreekt zich de verwarring bij de sprekers over wat het eigenlijke onderwerp van het congres was: revolutionnaire, d.w.z. nieuwe feesten, de kenmerken van de feesten van de Franse Revolutie of de revolutie beschouwd als 'feest'. Het probleem bij de laatstgenoemde benadering is dat men zich meer op het gebied van de filosofie dan van de geschiedenis beweegt. Wil men de feesten van na 1789 als één geheel beschouwen, dan zal men toch ook oog moeten hebben voor de veranderingen, afhankelijk van de politieke ontwikkelingen, die zich tijdens deze jaren in de wijze van vieren voordeden.

Door de samenvattingen werd men zich tijdens de discussies van dit ontbreken van een centrale vraagstelling bewust. Al improviserend en min of meer steunend op gegevens aangedragen in de lezingen begon men die alsnog op te stellen. Het zal niet verbazen dat daar weinig van terecht kwam. Om de spanning tussen traditie en vernieuwing op het spoor te komen zocht men houvast bij de enigszins abstracte tegenstelling tussen georganiseerde en spontane feesten. D.w.z. feesten waarbij een elite, in Parijs, richtlijnen ten aanzien van de vormgeving van het feest uitvaardigde voor de rest van het land, of feesten, in de provincie maar ook in Parijs zelf, waarbij de tegenstellingen tussen sociale groepen wegvielen. De impliciete veronderstelling lijkt dan te zijn dat spontane feesten meer aansluiten bij de traditie dan de georganiseerde.

Door prominente sprekers zoals Mona Ozouf, Maurice Agulhon, Michel Vovelle en Albert Soboul werd er echter op gewezen dat een dergelijk grof onderscheid in de praktijk van het onderzoek niet zo bruikbaar is. Er is veelal sprake van een wisselwerking tussen beide categorieën, b.v. wanneer organisatoren een beroep doen op het improvisatievermogen van het publiek. Agulhon wees er op dat dit onderscheid er geen rekening mee houdt dat deelnemers aan openbare feesten daar enthousiast voor kunnen zijn om

verschillende redenen. Hier speelt ook het probleem van de betrouwbaarheid van de bronnen een rol. Door vergelijking kunnen vertekeningen of weglatingen om ideologische redenen, zelfs in ooggetuigeverslagen, opgespoord worden. Wel blijft men door dit onderscheid alert op de verhouding tussen de overheid en de bevolking. Afhankelijk van de omstandigheden neemt de overheid een soepele of een harde houding aan tegenover spontane uitingen van volksvreugde, of blijven de toeschouwers weg bij georganiseerde feestelijkheden. Een onderzoek naar de ontvangst in de provincie van de directieven ten aanzien van de feesten vanuit Parijs is misschien nog de meest aangewezen weg, zoals Michel Vovelle voorstelde, om de eigenlijke vraag van het congres, n.l. hoe revolutionair zijn de feesten van de revolutie, te beantwoorden. Louis Trenard geeft daar in zijn lezing over de feesten in deze tijd in het noorden van Frankrijk een goede aanzet toe: hij stelt vast dat van een breuk met het verleden geen sprake is.

Tot slot zij hier opgemerkt dat in geen van de lezingen aandacht wordt geschonken aan veranderingen in de sociaal-economische omstandigheden ter verklaring van veranderingen in de wijze van feestvieren. Zou men dat wel doen, dus zonder uitsluitend oog te hebben voor politieke ontwikkelingen, en zou men bovendien een langere periode overzien, dan is het niet onmogelijk dat de feesten van na 1789 globaal gezien minder nieuw waren dan men op het eerste gezicht zou veronderstellen. De conclusie van Trenard wijst in deze richting. Daar staat weer de vraag van Agulhon tegenover, die met nog één ander sprak over de feesten van 1848, in hoeverre de feesten van 1789 de eerstgenoemde hebben beïnvloed; m.a.w. in hoeverre de revolutionaire feesten zelf later weer traditievormend zijn geweest. Door het opwerpen van deze en andere vragen is deze bundel, voor wie zich beperkt tot de samenvattingen van de lezingen en de verslagen van de discussies, toch erg stimulerend. – J.H.

Frykman, Jonas en Orvar Löfgren. *Den kultiverade människan.* Lund 1979, Liber-Läromedel. (Skrifter utgivna av Etnologiska sällskapet i Lund 11). 240 p., 50 ill., 2 schema's; f 33,50; ISBN 91-40-30234-2.

'Den kultiverade människan' (de gekultiveerde mens) is het eerste rapport van het onderzoeksproject Kultuurgrenzen en klassegrenzen dat loopt bij het Etnologiska institutionen in Lund. Het boek behandelt de cultuur van de burgerij, met het zwaartepunt op de periode eind negentiende eeuw tot de eerste wereldoorlog en stelt deze cultuur steeds tegenover de pre-industriële boerenkultuur. De specifieke (industrie)-arbeiderskultuur valt buiten het kader van het boek, maar het leven van de arbeiders komt wel – meer zijdelings – ter sprake, o.a. in verband met de invloed van de burgerij op de arbeiders door middel van liefdadigheidsinstellingen e.d. Waar passend wordt de lijn ook naar het heden doorgetrokken. De periode eind negentiende eeuw – begin twintigste eeuw is gekozen, omdat de burgerkultuur in die tijd een sterke positie innam en normgevend was voor de overige 'standen'.

Het bronnenmateriaal bestaat uit memoires, etiquettelexica en opvoedkundige handboeken (vooral voor het burgeraandeel) en optekeningen uit etnologische archieven. Het boek bestaat uit twee hoofdstukken, met een inleiding en een nawoord.

De bijdrage van *Orvar Löfgren* over de verandering van het gevoel, behandelt het tijdsbegrip van de burger, zijn visie op de natuur en het gezinsleven, het (t)huis enz. steeds gesteld tegenover de boerenpendanten. Aan de orde komen o.a. de overgang van het cyclische boeren-tijdsbegrip naar een meer lineair tijdsbegrip 'tijd is geld', een overgang die door de industrialisering sterk bevorderd is. Voorts de ontwikkeling van het

(boeren)produktielandschap naar (burger)-natuurmystiek en het konsumptielandschap (toerisme, vrijetijdsbesteding en – in onze tijd – gebruik voor reklamedoeleinden). De boer als lid van het kollektief (boerderij, dorp) tegenover de burger als gezinsmens en carrièremaker enz. (p.21–130). De bijdrage van *Jonas Frykman* over heel en schoon behandelt de burgervisie op vies en schoon en passend en niet-passend; de relatie tussen het streven naar hygiëne, orde en discipline en maatschappijvisie (o.a. hygiëne en etiquette als burgerlijk statussymbool). Aan de orde komen o.a. seksualiteit, bad en toilet, schoonmaak van de woning, alles steeds gekontrasteerd met de boerenvisie en -gebruiken (p.131–223). – L.H. Maas.

Gestures. Their origins and distribution. [By] Desmond Morris, Peter Collett, Peter Marsch and Marie O'Shaughnessy. New York 1979, Stein and Day. 296 p., veel ill. en krt.; f 44,50; ISBN 0-8128-2607-8.

Dit boek is het resultaat van drie jaar onderzoek (1975–1977) naar de verspreiding en betekenis van twintig gebaren in Europa (aan deze zijde van het ijzeren gordijn) en Turkije, Tunesië en op de Canarische Eilanden. In 40 plaatsen werden telkens 30 volwassen mannelijke personen geïnterviewd (ca. 40 minuten per interview) waarbij hun de afbeeldingen van twintig gebaren werden getoond met de vraag of die in hun omgeving gebruikt werden en met welke betekenis. De twintig geselecteerde gebaren zijn alle in bepaalde delen van het onderzoeksgebied goed bekend en hun betekenis is niet uit het gebaar zelf af te leiden, maar alleen bekend bij degenen die het ook werkelijk kennen.

In afzonderlijke hoofdstukken worden de gebaren beschreven, hun betekenissen vermeld en, indien mogelijk, met behulp van historische gegevens oorsprong en historische ontwikkeling geschetst. Het accent ligt op de huidige geografische verspreiding van de gebaren en hun betekenissen, die door middel van 40 punten, de plaatsen waar het onderzoek verricht is, in kaart gebracht is. Aan de tekens kan men bovendien zien of het gebaar niet bekend, betrekkelijk goed bekend of relatief zeldzaam is. Nederland (Amsterdam) is met één punt op de kaart vertegenwoordigd. Voor zover ik kan beoordelen geeft het Nederlandse teken de situatie telkens betrouwbaar weer.

Uit de kaarten blijkt dat er bij de geografische spreiding van gebaren duidelijk sprake is van aaneengesloten verspreidingsgebieden die niet door taal- en nationale grenzen worden afgesloten. Verder blijken veel gebaren verschillende betekenissen te hebben die soms nationaal bepaald zijn. Het boek bevat verder een hoofdstuk over de verschillende manieren van wenken en wuiven met de hand, en een studie naar de oorsprong van de grens dwars door Italië (ten noorden van Napels) tussen knikken en schudden met het hoofd als teken van ontkenning. De verklaring ligt volgens de auteurs in de vestiging van Griekse nederzettingen in de zevende eeuw voor Christus in het gebied rond Napels en in de langdurige Griekse invloed in dit gebied.

De auteurs hebben met hun helder geschreven studie een goede basis gelegd voor verder onderzoek op dit terrein. – A.J. Dekker.

Glüntzer, Volker. *Ländliches Wohnen vor der Industrialisierung.* Münster 1980, F. Coppenrath Verlag, (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland 12). 306 p., 40 plgr.; ISBN 3-920192-51-6, VVA 297/00051-5.

De tot nu toe verschenen literatuur over het wonen in Duitsland is in overwegende mate materieel gericht. Met als vrijwel enige bron het bestand aan huizen werd in de

onderzoeken vooral getracht de woonvormen naar typen in te delen en de herkomst te verklaren, met sterke verwaarlozing van het functionele en het sociale aspekt.

Glüntzer wil een overzicht geven van de woonverhoudingen in Duitsland rond 1800, m.n. van de belangrijkste vormen van de woonstructuren en hun maatschappelijke voorwaarden, waarbij in sterke mate rekening gehouden wordt met essentiële verschillen in ruimtelijk en sociaal opzicht. Het is echter niet in de eerste plaats de bedoeling de regionale verspreiding van deze vormen te laten zien.

Zeër veel aandacht besteed hij aan het bronnenmateriaal dat gebruikt kan worden. Zijn voorkeur gaat uit naar bronnen met niet doelbewust voor dit onderwerp verzamelde gegevens, zoals de geografische, statistische, geneeskundige en landbouwkundige beschrijvingen. Vooral de geneeskundige plaatsbeschrijvingen bevatten veel gegevens die voor het volkskundig onderzoek waardevol zijn en een extra dimensie krijgen doordat de auteurs hun eigen waarnemingen van diverse aspekten van het dagelijks leven (o.a. voeding, kleding, huisvesting, vermaak) zonder romantische opsmuk gedetailleerd weergeven. De beschrijving van het wonen in resp. Noord-, Midden- en Zuid-Duitsland richt zich op de konstruktie, het type en zijn verbreiding, en het ruimtelijk en functioneel gebruik. Indeling en gebruik vertonen bepaalde verspreidingsgebieden, maar er is ook sprake van een aantal overgangsvormen. Vormen van indeling zijn afhankelijk van de konstruktie, onder invloed van veranderingen in het maatschappelijk leven zijn echter ook sociale en funktionele wijzigingen in de indeling ontstaan. Kenmerkend voor Noord-Duitsland is een nauwere samenhang tussen werken en wonen, terwijl in Midden- en Zuid-Duitsland een duidelijker scheiding bestaat tussen woon- en werkruimten. Wat de funkties van het belangrijkste woongedeelte betreft, is een globaal verschil tussen het westen en het oosten te constateren. Binnen de woonstruktuur van de diverse sociale groepen kan slechts gesproken worden van graduele afwijkingen. Wel is waarneembaar dat bij de bovenlaag een toenemende opdeling van het huis in specifieke woon- en werkruimten plaatsvindt, terwijl bij de armen sprake is van een tegengestelde beweging waarbij een vertrek voor meerdere doeleinden gebruikt gaat worden.

Bij het vaststellen van de interne sociale verhoudingen binnen de grote boerenbedrijven komt naar voren welke rol de huisvesting en de daarmee verbonden waarde-oordelen over situering en gebruik van de vertrekken spelen. Glüntzer vergelijkt de werkelijke situatie met de in de Hausväterliteratuur en de bouwkundige literatuur geschetste verhoudingen. Hij constateert een verschil, dat voortkomt uit het feit dat men in die literatuur blijft uitgaan van het ideale beeld van de grote familiehuishouding waarvan ook het personeel deel uitmaakt. - M.v.Z.

Glorius, F.J.J. *F.B.J. Frencken en de Katholieke Jeugd Vereeniging. De zorg voor meisjes met name in het bisdom Breda 1927-1940.* Tilburg 1979, Stichting Zuidelijk Historisch Contact. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland 46). 146 p., 14 ill.

Als bijdrage tot de kennis van de voor-oorlogse katholieke jeugdverenigingen, waarover volgens de auteur vergeleken met de socialistische jeugdbeweging nog weinig is geschreven, geeft dit heldere boek de geschiedenis van één van die verenigingen, die Katholieke Jeugd Vereeniging (KJV). Deze werd in 1927 in het bisdom Breda opgericht door de priester F.B.J. Frencken (1886-1946) en verspreidde zich geleidelijk ook over de andere bisdommen, behalve in het bisdom Haarlem waar men alleen de Graalbeweging kende. Na 1945 werd de vereniging, die tijdens de oorlog verboden was, niet opnieuw

opgericht; het katholieke jeugdwerk koos toen voor de padvinderij van Baden-Powell. De vereniging stond vanaf 1932 uitsluitend open voor meisjes en richtte zich in het bijzonder op meisjes die in fabrieken werkten. Het ging er Frencken om, met financiële steun van de werkgevers, deze meisjes door godsdienstige en maatschappelijke vorming op te voeden tot goede moeders en echtgenotes en daardoor indirect bij te dragen aan de vernieuwing van de samenleving. Daartoe organiseerde hij o.a. cursussen in koken, verstellen, zuigelingenverzorging en woninginrichten; hij liet aandacht schenken aan kleding, taalgebruik en lichamelijke verzorging van de meisjes. En het verbaast niet dat ook in deze vereniging tegenover vermaken als kermis, bioscoop en danszaal oude gebruiken als kinderspelen, reidansen, koekhapen en het zingen van volksliedjes gepropageerd werden. Frencken stond zeker niet onverschillig tegenover de slechte arbeidsomstandigheden in de fabrieken, maar een vakorganisatie was de KJV bepaald niet. Door o.a. het plaatsen van Mariabeelden in en Mariavlaggen op de bedrijven trachtte hij een goede sfeer te scheppen.

Mogelijk beïnvloed door zijn bronnen, de archivalia over Frencken in het Katholiek Documentatie Centrum te Nijmegen (o.a. een ongepubliceerde biografie en de bouwstoffen daarvoor) heeft de auteur vooral aandacht geschonken aan de denkbeelden van Frencken, hun herkomst en ontwikkeling en aan de organisaties die hij op grond daarvan oprichtte. De activiteiten binnen de vereniging worden daardoor meer op het niveau van de doeleinden beschreven, vanuit het gezichtspunt van de leiding, dan vanuit de ervaringswereld van de meisjes die er aan meededen. Het niet opnemen in het boek van herinneringen van oud-leden van de KJV moet daarom als een zeker gemis worden beschouwd. - J.H.

Gottschall, Klaus. *Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus.* Wien 1979, Institut für Volkskunde der Universität Wien. (Veröffentlichungen des Instituts für Volkskunde der Universität Wien 7). VI, 319 p.

Uit een groot aantal documenten (p.105-291), afkomstig uit archieven van de kerk en van de staat, spreken de toenemende bemoeiingen van Maria Theresia en Jozef II met het religieuze leven tijdens de Verlichting. Vooral de laatste Oostenrijkse vorst (1780-1790) streefde rigoureuus de onderwerping na van de kerk aan de staat (Josephinisme), waarbij hij zelfs regelingen ten aanzien van biecht, begrafenis, bedevaart, kleding van de geestelijken e.d. trof. Tegen het eind van zijn leven nam het verzet van intellectuele zijde en van de geestelijkheid dusdanig toe, dat tal van verordeningen teruggenomen werden, en een aantal religieuze gebruiken zoals heiligenverering, bedevaart opnieuw tot ontwikkeling konden komen. - J.J.-v.P.

Grimm, Brüder. *Kinder- und Hausmärchen.* Ausgabe letzter Hand mit den Originalanmerkungen der Brüder Grimm mit einem Anhang sämtlicher, nicht in allen Auflagen veröffentlichter Märchen und Herkunftsnachweisen herausgegeben von Heinz Rölleke. Stuttgart 1980, Philipp Reclam Jun. (Universal-Bibliothek nrs. 3191(5)/3192(6)/3193(7)) 420 p. + 528 p. + 624 p.; DM 9,- + DM 10,80 + DM 12,60; ISBN 3-15-003191-5, 3-15-003192-3, 3-15-003193-1.

Dit is een herdruk van de laatste door de Grimms verzorgde uitgave (1856-'57) aangevuld met de eerder verschenen sprookjes die in deze uitgave zijn weggelaten. Deel 1 en 2 bevatten de sprookjes, deel 3 bestaat uit het commentaar van de Grimms uit 1856 over de herkomst en verwantschap van de door hen opgetekende sprookjes, gevolgd door

een 200 pagina's tellend aanhangsel met een bibliografie over het sprookjesonderzoek in het algemeen en over de gebroeders Grimm in het bijzonder, een tabel met de verschijningsdata van de sprookjesversies en een lijst van vertellers, korrespondenten en schriftelijke bronnen. In het nawoord wordt verhaald hoe de bundel tot stand is gekomen en hoe ze ontvangen is door schrijvers en gevoede burgerij van die tijd. – J.J.S.

Haan, Tj.W.R. de. *Balladenboek*. Utrecht 1979, Het Spectrum. (Prisma-boeken 1899). 296 p., muz.; f 8,25; ISBN 90-274-1029-1.

Bij het samenstellen van deze bundel met 99 balladen heeft De Haan niet willen volstaan met balladen louter opgevat als verhalende liederen, maar heeft hij zich ook welbewust de hedendaagse nostalgische hang naar zwaar romantische verzen uit de tijd van weleer aangetrokken. Zo is de verzameling voor een belangrijk deel een bloemlezing uit de romantische epische poëzie van achttiende- en negentiende-eeuwse dichters als Bilderdijk, Feith, Van Lennep, Heije, Staring en Multatuli geworden. Cultuurballaden dus die 'gezellig vertellen, (...) want de boog mag niet altijd gespannen staan'. Behalve Nederlandse cultuurballaden zijn ook enkele beroemde al of niet vertaalde buitenlandse opgenomen (Heine's Lorelei b.v.) en voorts een aantal 'old-time favourites' die in geen enkele balladenverzameling mogen ontbreken. Van de zingbare balladen zijn er twintig waarvan ook de muzieknotatie is afgedrukt, van de overige is die om onnaspeurbare redenen achterwege gebleven. Commentaar, bronnenopgave en literatuurverwijzingen bij elke ballade zijn achter in het boek opgenomen. Een alfabetische beginregel-index ontbreekt helaas. – R.F.

Health care and popular medicine in nineteenth century England. Essays in the social history of medicine. Ed. by John Woodward and David Richards. London 1977, Croom Helm. 195 p., 4 tab.; £ 7,95; ISBN 0-85664-321-1.

Een zestal artikelen van historici en sociologen over kennis van seks en seksualiteit en de ontwikkelingen binnen de sociale positie van de arts vormen de inhoud van deze bundel.

De uitgevers *John Woodward* en *David Richards* willen een aanzet geven tot een nieuwe richting in de sociale geschiedenis van de geneeskunde, een richting waarbij de nadruk ligt op het zoeken naar een verklaring voor het verband tussen gezondheid en ziekte en de maatschappij. In dit kader wordt een nauwe samenwerking tussen historici, sociologen en medici als noodzakelijk ervaren (15-55).

De volgende twee artikelen gaan in op de kennis van seks en seksualiteit. *Janet Blackman* analyseert de inhoud van een viertal edities van de 'Werken van Aristoteles', de meest verbreide bron voor kennis over seks en voortplanting, tot in de twintigste eeuw toe. Het boek kan gezien worden als voorbeeld van de manier waarop nieuwe gedachten opgenomen, geïnterpreteerd of afgewezen worden (56-88). Een beweging die al in de jaren 1820 en 1830 ijverde voor voorlichting en hulp ten aanzien van geboorteregeling heeft de aandacht van *Angus McLaren*. McLaren gaat in op de activiteiten van de beweging voor geboorteregeling en de reacties van kwakzalvers en medici hierop. Van de kant van de kwakzalvers komt weinig tegenwerking, hun voornaamste streven bleef gewoon het zoveel mogelijk verkopen van hun produkten. De gevestigde medici reageren anders. Zij staan weliswaar niet geheel negatief ten opzichte van geboorteregeling, effectieve middelen ter voorkoming van zwangerschap zijn aanwezig, maar het willen

handhaven van de bestaande moraal speelt een beslissende rol. In hun gedachten betekent anti-konceptie het vrij baan geven aan prostitutie en onzedelijkheid onder de gewone mens. Daar komt bij dat het beroep van arts hoger gewaardeerd begint te worden door de hogere stand, positieve opvattingen ten aanzien van mogelijkheden om de arbeidersklasse hulp te geven bij anti-konceptie kunnen afbreuk doen aan dit proces (89-104). *Jean L'Espérance* verklaart hoe gedachten over seksualiteit sociaal gebonden zijn, welke sociale functie zij gehad hebben en hoe zij het voortbestaan van de mannelijke overheersing hebben bewerkstelligd. Ze heeft een aantal medische werken op hun, algemeen aanvaarde, uitspraken ten aanzien van mannelijke en vrouwelijke seksualiteit onderzocht. Het blijkt dat artsen nieuwe wetenschappelijke ontdekkingen gebruiken om de bestaande gedachten over de 'dubbele moraal', waarbij de vrouw een passieve, weliswaar zuivere rol in het leven krijgt opgedrongen, goed te praten. In de loop van de negentiende eeuw worden vrouwen zich echter steeds sterker bewust van hun eigen seksualiteit. Dit leidt tot o.m. campagnes van vrouwen om een meer positieve rol in de maatschappij te kunnen spelen. In dit kader wordt het bestaan en de rol van de 'dubbele moraal' betwist en worden pogingen ondernomen veranderingen in de wetenschappelijke kennis en de sociale structuur te bewerkstelligen (105-127).

In de laatste twee artikelen, van *Ian Inkster* (128-163) en *Ivan Waddington* (164-188) staat de sociale positie van medici in de eerste helft van de negentiende eeuw centraal. - M.L.C. van Zuylen.

Helle, Els, Jelle van der Meulen en Adèle Nieuweboer. *'Enen geheten Jan van Schaffelaar . . .'* *De geschiedenis van het voortleven van een held.* Z.pl., z.j. [Barneveld ca. 1978]. Schaffelaarreeks 4). 96 p., 46 ill.; ISBN 90-70150-042.

De auteurs, drie neerlandici, geven een overzicht van de vermelding van de sprong van Jan van Schaffelaar, gedateerd in 1482, in geschiedkundige en literaire werken vanaf 1698, toen het bericht erover voor het eerst gepubliceerd werd, tot aan het begin van deze eeuw. Op grond van vergelijking van de oudst bekende bronnen twijfelen zij niet aan de historiciteit van de gebeurtenis. Gedetailleerd, aan de hand van citaten, wijzen zij op de uitbreidingen en andere veranderingen die de weergave van de episode, vergeleken met de eerste tekst, onderging. In bijna alle onderzochte werken wordt de sprong echter steeds gezien als een daad van moed en opofferingsgezindheid. De belangstelling voor Jan van Schaffelaar vooral aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw brengen de auteurs in verband met de toenmalige behoefte aan nationale helden uit het verleden. In het laatste hoofdstuk laten zij op grond van enkele kranteberichten vanaf 1871 zien hoe de figuur van Jan van Schaffelaar b.v. bij openbare feesten en voor reclamedoelinden dienst doet als symbool van Barneveld. - J.H.

Hemmersam, Flemming, og Bjarne Hodne red. *Studiet af fester.* Seminar over teori og metode i nyere folkloristik afholdt i København 9. - 11. marts 1978. København 1979, C.A. Reitzels Boghandel A./S. 163 p., talrijke ill., diagr., tek., 2 krt.; ISBN 87-7421-224-9.

In 1978 werd in Kopenhagen een bijeenkomst gehouden van volkskundigen uit Scandinavische landen over begrips- en theorievorming bij het onderzoek naar openbare en huiselijke feesten. In deze bundel zijn de teksten van de gehouden lezingen afgedrukt; ze zijn alle voorzien van een samenvatting in het Duits of het Engels. De voordracht van *Nils-Arvid Bringéus* springt ongetwijfeld als het meest origineel in het oog. Hij benadrukt

de scheidslijnen die een feest in een gemeenschap teweegbrengt (b.v. tussen mensen die wel en die niet een uitnodiging krijgen) en het dwingend karakter van feesten (blijkend uit verzoeken in advertenties om b.v. bij jubilea liever niet op bezoek te komen). Deze lezing werd eerder gepubliceerd in de Hessische Blätter für Volks- und Kulturforschung (zie VB 5, 2: 151) (59-73). In een abstracte beschouwing benadrukt *Anders Gustavsson* dat maatschappelijke ontwikkelingen de wijze van feestvieren beïnvloeden (11-27) en *Carsten Bregenhøj* wijst er op dat tijdens openbare feesten (b.v. een militaire parade, het carnaval) de bestaande sociale orde bevestigd wordt, eventueel door een tijdelijke omkering daarvan (29-58). De overige bijdragen berusten op empirische gegevens; verrassende theoretische inzichten bieden zij echter evenmin. *Flemming Hemmersam* laat zien hoe o.a. tradities uit de arbeidersbeweging gestalte geven aan de 1 mei-demonstratie, in dit geval in Kopenhagen in 1976 (75-87). Van een bruidspaar op het Zweedse platteland werd in de negentiende eeuw verwacht dat het de geschenken, die het op de bruiloft kreeg, later weer zou terugbetalen aan de gevers. *Gunilla Kjellman* constateerde dat ten gevolge van sociale veranderingen, o.a. door de vestiging van fabrieken, dit gebruik verdween. Men ging er de voorkeur aan geven bij de kerkelijke afkondiging van het huwelijk geschenken te krijgen. Anders dan bij de min of meer openbare bruiloften bestond er bij deze, meer besloten, gelegenheid geen plicht tot wederkerigheid (89-104). *Anne Swang* beschouwt het nachtvrijen door jongeren in Noorwegen in de negentiende eeuw als een overgangsrite (105-119). Op grond van voorbeelden uit Karelië ziet *Matti Sarmela* de bruiloft als een gelegenheid waarbij de machtsverhoudingen in een gemeenschap zichtbaar gemaakt worden (b.v. in de tafelorde) (121-137). *Wigdis Espeland* tenslotte beschrijft de rol van de ceremoniemeester bij huwelijken van Noorse boeren (139-151). Opmerkelijk is de sterke oriëntatie van deze onderzoekers, ook zichtbaar in de literatuurlijsten, op de culturele antropologie, in het bijzonder op het structuralisme, en de in het algemeen minder grote aandacht voor historische ontwikkelingen. - J.H.

Hier pour demain. Arts, traditions et patrimoine. [Catalogus van de tentoonstelling in de] Galeries du Grand-Palais 13 juin-1er septembre 1980. Paris, Éditions de la Réunion des musées nationaux (10, Rue de l'Abbaye), 1980. 246 p., talrijke afb.; Fr.frs. 70,-; ISBN 2-7118-0163-2.

Catalogus van een tentoonstelling gewijd aan de geschiedenis van de volkskunde in Frankrijk sinds de Verlichting, en aan de problemen rond de opbouw en het onderhoud van een collectie aan de hand van enkele concrete voorbeelden. De catalogus bevat een algemene inleiding van Jean Cuisenier en een vijftigtal min of meer beknopte inleidingen bij de afzonderlijke onderwerpen. - J.J.V.

Het Hindelooopen van Hendrik Lap. [Leeuwarden 1979, Fries genootschap van geschied-, oudheid- en taalkunde]. 14 p., 14 afb.

In dit boekje zijn een aantal tekeningen in waterverf van interieurs en kleding uit Hindelooopen gereproduceerd; deze zijn in het midden van de negentiende eeuw, toen de rijke interieurs en de kostbare kleding uit de glorie-tijd van Hindelooopen al vrijwel verdwenen waren, door Lap vervaardigd en van aantekeningen voorzien. Aan de afbeeldingen gaat een korte schets van de geschiedenis van Hindelooopen, van het leven en het werk van Hendrik Lap (*Gert Elzinga*), en van de kenmerken van de Hindelooper kleding (*Sytske Wille-Engelsma*) vooraf. - J.J.-v.P.

Hof ten, René van, en Franc Janssen. *'t Hert is der uut. Een verhaal over de Nijmeegse knokkultuur tussen 1800 en 1949.* Nijmegen 1979, De Witte Studentenpers (doktoraalskriptie van het Sociologisch Instituut van de Univ. v. Nijmegen). 568 p., foto's, afb.; f 24,80; ISBN 90-9000095-X.

Knokkultuur is een door de schrijvers nieuw ingevoerd begrip dat het midden houdt tussen strijdkultuur en protestkultuur. Worden onder strijdkultuur die kritische kultuuruitingen verstaan die naar vorm en inhoud kollektief, gestructureerd en beredeneerd zijn en verwijst protestkultuur naar uitingen met een juist meer individualistische, incidentele en gevoelsmatige inslag, het begrip knokkultuur bergt elementen van beide in zich. De auteurs willen er het brede scala van individuele en kollektieve uitingen van ongenoegen mee aanduiden, waarmee de onderliggende partij in de samenleving reageert op haar onderdrukte positie of onderdrukkende situatie. Gewapend met dit sleutelbegrip en de vraagstelling: 'welke waren de sociaal-ekonomische omstandigheden in Nijmegen in de periode 1800-1940 en hoe vertaalden de georganiseerde arbeiders, de niet-georganiseerden en de tot werkloosheid gedoemden deze omstandigheden in kulturele uitingen?' gingen beide onderzoekers op veelvuldig archiefbezoek, werkten jaargangen van kranten en andere periodieken door, verzamelden protest- strijd- en straatliedjes, hielden interviews en bestudeerden uitvoerig de literatuur. Het resultaat is een omvangrijke beschrijvende studie geworden, opgebouwd uit de afdelingen A en B en een samenvattend en konkluderend slothoofdstuk. Deel A is een sociale en ekonomische geschiedenis van Nijmegen van 1794 tot 1940, op regelmatige afstanden onderbroken door afzonderlijke hoofdstukken, waarin de verzetsreakties van de niet-georganiseerde arbeidende bevolking en die van de bewoners van de Nijmeegse pauperbuurt, de Benedenstad, tegen het voorgaande worden afgezet. Reakties die kunnen variëren van openlijke geweldpleging tot het zingen van hekelende straatliederen. Deel B is geheel gewijd aan de knokkultuur van de tegelijk met het industriëel kapitalisme opkomende georganiseerde arbeidersbeweging, met bijzondere aandacht voor de verschillen in kulturele organisatie en aktiviteiten van de elkaar fel bekonkurrerende plaatselijke afdelingen van SDAP en PAS (= Plaatselijk Arbeids-Sekretariaat). In het afsluitend hoofdstuk wordt het geheel nog eens overzien, daarbij funktie, inhoud, vorm en doelgroep van beide knokkulturen met elkaar vergelijkend. De knokkultuur van de ongeschoolde arbeiders, de werklozen, de paupers en de tewerkgestelden was in de eerste plaats een straatkultuur, die geen deel uitmaakte van welke bredere plaats- en tijd-overschrijdende protestbeweging dan ook. Haar uitingen waren direkt op aktuele plaatselijke gebeurtenissen gericht en namen voor een belangrijk deel de vorm aan van liederen en gedichten welke gewoonlijk door omstanders meegezongen en naar believen veranderd en aangevuld werden. Enige hoop op door deze spontane erupties van onvrede en machteloosheid teweeggebrachte lotsverbetering koesterde men nauwelijks. De knokkultuur van de leden van vakbond en partij, de kontributiebetalende vergaderkostuum-bezittende nettere arbeiders dus, had daarentegen als voornaamste funktie het zowel binnen eigen kring bevorderen en koesteren van de eigen identiteit en mentaliteit als het naar buiten toe uitdragen en verdedigen ervan. Haar uitingvormen waren geënt op die van de gevestigde burgerlijke kunst en als organisatiemodel werd meestal gekozen voor de beproefde verenigingsvorm (arbeidersmandolineorkest, sigarenmakersmannenkoor, proletarisch pijpersgilde). Aan het slot van dit hoofdstuk schetsen de schrijvers in enkele ruwe lijnen hoe beide knokkulturen in W.O. II veel aan levensvatbaarheid inboeten en na de oorlog geleidelijk aan insluimeren, terwijl in de jaren zestig en zeventig een geheel nieuwe knok-élite de kop

opsteekt, ditmaal bemand door werkende en studerende jongeren die zich noch thuis voelen bij partij en vakbond noch enige aansluiting vinden bij de oude straatcultuur of wat daar nog van over is. Het boek sluit af met een overzicht van geraadpleegde literatuur, periodieken, archieven, en tips voor nieuwe onderzoeksonderwerpen met betrekking tot Nijmegen. – R.F.

Kleikamp, Bernard. *Meeliederen in de middeleeuwen.* Wormer 1979, Vereniging Volksmuziek Nederland. 59 p., afb., muz.

Kleikamp geeft in deze aflevering van een reeks op de volksmuziekpraktijk gerichte publikaties een overzicht van alle door hem uit de oudste Nederlandse gedrukte liedboeken en handschriften opgediepte wereldlijke meelied-teksten. Aan dit overzicht gaan eerst enige notities vooraf over de meigebruiken in het algemeen vroeger en nu, zoals Nederlandse en buitenlandse volkskundige literatuur daarvan melding maakt. Aan de hand van deze bevindingen analyseert, verklaart, duidt hij de 23 gevonden meeliederen en geraakt aldus tot een definitie en tot een gemiddelde inhoud van het meelied: Meeliederen zijn liederen die minder qua verstechniek met elkaar overeenstemmen dan qua thema (verering maand mei, bezingen meigebruiken). Het doorsnee meelied heeft als locatie de vrije natuur, als onderwerp de liefde, en als strekking de opvallende gelijkenis tussen het ontluiken van de natuur en dat van de prille liefde, terwijl de liefdesbetuiging gesymboliseerd wordt door bepaalde meigebruiken als het aanbieden van een meitak en het planten van de meiboom. De schrijver sluit zijn onderzoek af met een verklarende woordenlijst, enkele uitspraakadviezen voor het middelnederlands, een bronnenopgave en enkele nagekomen meeliederen, thans met muzieknotatie maar nu weer zonder bronvermelding. – R.F.

Kneif, Tibor. *Einführung in die Rockmusik; Entwürfe und Unterlagen für Studium und Unterricht.* Wilhelmshafen 1979, Heinrichshofen's Verlag. Taschenbücher zur Musikwissenschaft 51). 151 p., muz.; DM 12,80; ISBN 3-7959-0267-3.

Wie er nog aan mocht twijfelen, of populaire muziek onderwerp kan zijn van serieus wetenschappelijk onderzoek, wordt met dit boek definitief van die twijfel afgeholpen. Tibor Kneif, hoogleraar in de muziekwetenschap aan de Freie Universität van Berlijn, toont zich in dit 51e deel van de serie Taschenbücher zur Musikwissenschaft een indrukwekkende veelweter op het terrein van het genre muziek dat bij ons gewoonlijk met de overkoepelende term 'popmuziek' wordt aangeduid, maar dat door Kneif wat verzorgder 'Rockmusik' wordt genoemd. Dat ook een gerenommeerde en geleerde serie als deze uiteindelijk toch moest zwichten voor het ordinaire popgeweld (is er dan niets heilig meer?), wordt door de schrijver in zijn inleiding juist van harte toegejuicht. Het uitsluiten van dit muziekgenre van wetenschappelijke bestudering door het gebied van muziekwetenschappelijk onderzoek te beperken tot het Europees grondgebied of tot een op de Europese kunstmuziek gebaseerde esthetische rangorde van muziekwerken is tegenwoordig niet dan met oneigenlijke en louter gevoelsmatige argumenten te verdedigen, betoogt hij. Toch is rockmuziek nog maar sinds enkele jaren als onderzoeksobject ontdekt. Dit schrijft Kneif toe aan de relatief korte geschiedenis van het genre zelf: ca. 25 jaar oud, maar zich wel in deze periode stormachtig over de hele wereld verbreidend. Het rockmuziek-onderzoek valt zowel onder de ethnomusicologie (haar wortels liggen in Afrika, in de country and western-muziek van N.-Amerika, in de

Caraïbische en Z.-Amerikaanse dansritmen) als onder de traditionele muziekwetenschap (rockmuziek is van oorsprong de muziekkultuur van de westerse blanke jeugd en dus onvermijdelijk beïnvloed door de eeuwenoude Europese kunstmuziek-traditie). Het verschijnsel rockmuziek volgt, anders dan de kunstmuziek, weinig eigen wetten maar is des te gevoeliger voor buitenmuzikale factoren, voor maatschappelijke, politieke en conjuncturele ontwikkelingen bijvoorbeeld. Naast de muziekwetenschappelijke belangstelling verdient dit fenomeen volgens de schrijver dan ook alle aandacht van disciplines als sociologie, economie, jeugdpsychologie, eigentijdse geschiedenis, (sterrenkunde?). In dit boek is het daar nog niet van gekomen, Kneif wil eerst iets doen aan de bij menig potentiële rockmuziek-onderzoeker veronderstelde volledige afwezigheid van ook maar het geringste inzicht in dit culturele en maatschappelijke verschijnsel. Daartoe geeft hij om te beginnen een duidelijke terreinafbakening, waarbij het begrip rockmuziek ondubbelzinnig wordt afgegrensd van begrippen als beat, rock 'n roll, pop, schlager, lichte muziek, Tin Pan Alley, e.d. Vervolgens komt het typische rock-instrumentarium aan de beurt, de rockgroep-bezetting, de vele manieren waarop dit muziekgenre de konsument bereikt, de handel- en industrie-aspekten. De meeste ruimte wordt echter ingenomen door een geschiedenis van de rockmuziek, ingedeeld in vijf tijdvakken (1954-1962 rock 'n roll; 1960-1965 folk/twist/surf/highschool; 1963-1969 Britse beat; 1969-1976 jazzrock/countryrock/hardrock/nationale rockidiomen; 1976-... punk/new wave/disco) met van elk de kenmerkende vorm, inhoud, funktie, doelgroep, uitvoering, herkomst en beïnvloeding door andere muzikale stijlen. 't Geheel wordt begeleid door uitvoerig gedokumenteerde verwijzingen naar grammofoonopnamen en literatuur over deze en andere vormen van populaire cultuur. Kortom een echte inleiding in een door velen nog met zenuwachtig grinniken bejegend onderzoeksterrein, zonder al te veel te vertrouwen op bij de lezer eventueel al aanwezige voorkennis, maar wel met nadrukkelijke voortzetting van de traditie van deze reeks om uitvoerige bronnenverwijzingen op te nemen. Een combinatie dus van niet al te gedetailleerde beschrijving en uitputtende bewijsvoering. - R.F.

Knippenberg, W.H.Th. *Devotionalia. Beelden, prentjes, rozenkransen en andere religieuze voorwerpen uit het katholieke leven.* Eindhoven 1980, Bura Boeken. 231 p., 47 ill.; f 34,-; ISBN 90-6404-005-2.

Knippenberg geeft een beschrijving van een groot aantal devotionalia (rozenkransen, bidprentjes, bedevaartvaantjes, huiszegens, zegenformulieren, ex-voto's, heiligenbeeldjes enz.) die in de periode ca. 1800 tot ca. 1950 voorkwamen in de huizen van de grotendeels boeren bevolking in Noord-Brabant. Hij besteedt aandacht aan de geschiedenis en de religieuze waarde van de voorwerpen, behandelt verschillende typen, vormen en materialen en gaat na waar de voorwerpen gemaakt werden en welke voorstellingen werden weergegeven. Hierbij maakt hij gebruik van verzamelingen devotionalia die in musea en oudheidskamers bewaard worden en van bestaande literatuur over deze voorwerpen. - E.D.

Laenen, M., R. Renson, H. Smulders [en] B. Vanreusel. *Volkssporten en kinderspelen in Vlaanderen.* Bokrijk 1979, Provinciaal Openluchtmuseum. (Bokrijkse Berichten 16). 85 p., 33 ill.

Dit boekje begeleidde een tentoonstelling in 1979 in het Openluchtmuseum te Bokrijk

waaraan werd meegewerkt door het Instituut voor Lichamelijke Opvoeding van de K. U. Leuven. Vanaf 1973 verzamelen studenten van dit instituut gegevens over de geschiedenis, de organisatie en de betekenis van volkssporten in Vlaamse gemeenten. Afgezien van de publicatie van twee verspreidingskaarten, zonder commentaar, van het kaatsen en het buks- en klepschieten is echter niet duidelijk in hoeverre resultaten van dit onderzoek in deze brochure zijn verwerkt. Het boekje begint met een beknopt en abstract overzicht van de verschuivingen in de theoretische gezichtspunten in de volkskunde door conservator Mark Laenen (4-13) en een afbakening van het begrip volkssport en een typologie van de verschillende spelen door *Roland Renson* en *Herman Smulders* (14-29). Het grootste deel bestaat uit een ongedocumenteerde en oppervlakkige karakteristiek, door de twee zojuist genoemden en *Bart Vanreusel* (30-85) van een aantal volkssporten (o.a. bal-, schiet- en werpspelen) met incidentele vermelding van bijzonderheden over o.a. de sociale achtergrond van de spelers, de geschiedenis en verspreiding van het spel in Vlaanderen en de wijze van spelen. - J.H.

Landbouwkundige beschrijvingen uit de negentiende eeuw. Deel I Groningen. Heruitgegeven door G.H. Kocks en J.M.G. van der Poel. Wageningen 1979, Vereniging voor landbouwgeschiedenis. (Agronomisch-historische bijdragen 9). [629] p., 22 ill.; f 49,-.

Ter gelegenheid van het veertigjarig bestaan van de 'Vereniging voor landbouwgeschiedenis' (voorheen 'Studiekring voor de geschiedenis van den landbouw') zijn vijf negentiende-eeuwse landbouwkundige beschrijvingen van gebieden in de provincie Groningen fotomechanisch herdrukt (P. Heidema en E. Dijkema over Hunzingo, W.J.D. van Iterson over de Veenkoloniën, H.C. van Hall over Nieuw-Scheemda, C.J. Geertsema over het Oldambt, Westerwolde en Fivelgo, H.C. van Hall over Westerwoldingerland en een gedeelte van Drente). Deel 2 zal beschrijvingen bevatten van landbouwgebieden uit andere provincies van Nederland. De bijdragen zijn alle afkomstig uit de jaren 1834-1871 van het 'Tijdschrift ter bevordering van nijverheid', dat moeilijk raadpleegbaar is. J.M.G. van der Poel leidt het eerste deel in met een schets van de ontwikkeling van landbouwkundige beschrijvingen in Nederland, terwijl G.H. Kocks de artikelen taalkundig toelicht. Het geheel is ontsloten door een uitvoerig algemeen register, een lijst van landbouwkundige termen, een lijst van dialectwoorden en een lijst van maten en gewichten. J.J.-v.P.

Lansink, Hendrik. *Met muziek door het leven!!!; 100 jaren Muziekvereniging 'Concordia' Varsseveld.* Varsseveld, [1980], Drukkerij Loor. 104 p., talr. foto's.

Uit schriftelijke en mondelinge bronnen stelde Lansink een gedenkschrift samen ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Muziekvereniging 'Concordia' te Varsseveld. Geschiedenis, notulen van enige jaarvergaderingen en talrijke anecdoten worden vergezeld van vele foto's, die het beeld van deze vereniging completeren. - E.R.

Lerche, Grith and Axel Steenberg. *Agricultural tools and field shapes. Twenty five years of activity by the international Secretariat.* Copenhagen, National Museum of Denmark, 1980. (International Secretariat for research on the history of agricultural implements 3). 107 p., 32 afb.; D.Kr.68,50; ISBN 87-480-0309-3.

Geschiedenis en voorgeschiedenis van het internationale secretariaat voor het onderzoek van agrarische gereedschappen en technieken (opgericht in 1954), met een

beredeneerd overzicht van de belangrijkste projecten: experimenten met het gebruik van gereedschappen uit de steentijd om een inzicht te krijgen in het in cultuur brengen van de grond (47-55); eergetouw en ploeg (55-60); vroeg- en voor-historische ploegsporen (60-68); ontwikkeling van de gereedschappen en technieken voor het verbouwen van graan en het verwerken van graan tot brood (68-73); het gebruik van de spa (73-80); het dateren van gereedschappen met behulp van de C-14 methode (81-86); het tijdschrift *Tools and tillage* (87-95). – J.J.V.

Liedboek van de strijd. Deel één. Samenstelling en redactie Rogier Fokke, Jelle de Gruyter, Rian Melis e.a. Wageningen 1980, De Uitbuyt. 224 p., talr. foto's, muz.; f 18,50; ISBN 90-6260-801-9.

Op de door het Landelijk Overleg van Progressieve Koren en Muziekgroepen in 1978 in Utrecht georganiseerde muziekdag trad duidelijk de behoefte van de diverse deelnemende groepen aan de dag materiaal uit te wisselen en daardoor eigen repertoire uit te breiden. Om in deze behoefte zo goed mogelijk te voorzien werd een landelijk archief opgezet met liederen van alle groepen. Uit dit archief zijn voor bovengenoemde bundel ongeveer 120 liederen geselecteerd. De meeste daarvan zijn ontstaan in het jongste decennium; de liederen zijn gerangschikt rond onder meer de onderwerpen werkgelegenheid, huisvesting, vrouwenbeweging, bewapening en fascisme. – M.v.D.

Meurant, René. *Géants processionnels et de cortège en Europe, en Belgique, en Wallonie*. Tielt 1979, Editions Veys. 646 p., talr. foto's en ill.; B.Fr. 750,-.

Het besluit van René Meurant, de tijd die hem nog restte te wijden aan het maken van een synthese van zijn werken, in het bijzonder van zijn studies over processie-reuzen, heeft hij, door een onverwachte dood, niet meer kunnen uitvoeren. Zijn vrienden hebben hem een posthume eer willen bewijzen met de bundeling van 28, in de tijd en de ruimte verspreide en daardoor dikwijls moeilijk toegankelijke, artikelen van zijn hand over het thema processie- en optocht-reuzen. De artikelen zijn ondergebracht in vier hoofdstukken: algemene artikelen; de reuzen en hun omgeving; internationale, nationale, regionale en locale studies en tot slot het optreden van de reuzen bij allerlei gelegenheden en de wijze waarop zij uitgebeeld worden. Een bibliografie van zowel het poëtische als het volkskundige oeuvre van Meurant is bijgevoegd. – M.v.D.

Mieder, Wolfgang. *Proverbs in literature: an international bibliography*. Berne etc. 1978, Peter Lang. (European University Papers series I, vol. 218). 150 p.; f 37,-; ISBN 3-261-03035-6.

Deze bibliografie bestaat uit algemene studies over (het gebruik van) het spreekwoord (nrs. 1-135) en studies over het spreekwoord bij literatoren van voor onze jaartelling tot heden (nrs. 136-1166). Achterin bevindt zich een namenindex. Waar het werken betreft die in de standaardwerken van Bonser en Moll voorkomen, is de titelbeschrijving voorzien van hun nummeraanduiding. – J.J.S.

Mirakelen van Onze Lieve Vrouw te 's-Hertogenbosch, 1381-1603. Transcriptie, annotatie en inleiding van H. Hens, H. van Bavel, G.C.M. van Dijk [en] J.H.M. Frantzen. Tilburg 1978, Stichting Zuidelijk Historisch Contact. (Bijdragen tot de geschiedenis van het zuiden van Nederland, onder redactie van H.F.J.M. van den Eerenbeemt e.a. 42). XXIV, 726 p., 20 ill.

In de Mariakapel van de Sint-Janskathedraal te 's-Hertogenbosch bevinden zich een veertiende-eeuws Mariabeeld en een mirakelboek in handschrift met 481 verhalen over Mariawonderen die van 1381 tot 1603 in Den Bosch zouden hebben plaatsgevonden en een inleidend gedicht (594 r.) waarin de geschiedenis van het Mariabeeld wordt verteld. Het mirakelboek is nu voor de eerste maal kritisch uitgegeven naar het handschrift met verklarende aantekeningen en een inleiding die bijzonderheden bevat over het handschrift (codicologische en taalkundige problemen, auteurschap, afschriften, vertalingen en gedrukte uitgaven van het handschrift), over de geschiedenis van het beeld en de Mariaverering in Den Bosch en over enige inhoudelijke aspecten uit het mirakelboek (o.a. het bedevaartwezen en ziekteverschijnselen waarvoor men genezing zocht). – E.D.

Mook Sr., Willem van. *Folklore-boek van de Brabantse kermissen in de geschiedenis van circus Pigge.* Tilburg z.j. [ca. 1978], Hub.A. Lepelaars. 133 p., 30 ill.

Tussen ca. 1890 en 1925 ging Jan Pigmans ieder jaar vanuit Tilburg met zijn circus de kermissen af in Brabant (o.a. in Oosterhout, Breda, Eindhoven) en in enkele plaatsen in België. Gebaseerd op herinneringen van de auteur aan verhalen van Pigmans zelf, gesprekken met mensen die hem gekend hebben en (blijkens het voorwoord, maar zonder bronvermelding) archiefmateriaal bevat dit boek een aantal anecdotische en voor een deel gefingeerde beschrijvingen van verschillende optredens van het circus. De waarde van het boek als bron is dus beperkt. Een afzonderlijk hoofdstuk bevat een korte bijdrage over Pigmans door Antoon van den Bogaard. – J.H.

Müller, Helmut. *Autobiographische Aufzeichnungen des münsterländischen Bauern Philipp Richter.* Herausgegeben von-. Münster 1979, F. Copenrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland, Heft 17). 76 p., 1 foto, 4 tek.; ISBN 3-920192-90-7.

Philipp Richter leefde van 1815 tot 1890. Hij was katholiek, kon lezen en schrijven en was een ontwikkeld en vermogend man. Waarschijnlijk in 1853 is hij begonnen zijn herinneringen aan vroeger op te schrijven. Het manuscript omvat 351 pagina's. Een groot deel ervan is gewijd aan historische en godsdienstige beschouwingen (150 p.) en aan de vele ziekten die Richter heeft moeten doorstaan. Müller heeft dit grotendeels weggelaten. Wel opgenomen heeft hij de passages over het gezin, het werk, de naaste omgeving en de gebruiken en opvattingen in het milieu van Richter. Ze geven een beeld van de situatie op het platteland en van de geleidelijke veranderingen die zich daar voltrokken. Het is jammer dat in de inleiding niet wordt ingegaan op de religieuze en historische bespiegelingen van Richter. Ze maken tenslotte zo'n veertig procent van het manuscript uit. – A.J. Dekker.

Narr, Dieter. *Studien zur Spätaufklärung im deutschen Südwesten.* Stuttgart 1979, Kohlhammer. Veröff. der Komm. f. geschichtliche Landeskunde in Baden-Württemberg Reihe B 93. 553 p.; DM 43,-; ISBN 3-17-004364-1.

Een geschenk voor Dieter Narr's 75e verjaardag, maar ook een geschenk van hem aan de in de geschiedwetenschap en haar talrijke nevendisciplines geïnteresseerden – aldus Hermann Bausinger in zijn inleiding op deze bundel artikelen en referaten, eerder verspreid gepubliceerd in de jaren 1953–1971. De laatste vijftien jaar is de Verlichting onderwerp geweest van veelzijdige wetenschappelijke belangstelling, hetgeen niet in de laatste plaats te danken is aan de baanbrekende studies van Narr op dit gebied. De negentien artikelen zijn gegroepeerd rond de thema's geestesgeschiedenis, piëtisme, opvoeding en taal; naast zeven biografische studies heeft Narr een uitgebreid biografisch register toegevoegd waarin gegevens over minder grote Verlichtten te vinden zijn die men elders tevergeefs zal zoeken. De literatuurlijst dient, bij ontstentenis van een systematische bibliografie, beschouwd te worden als een eerste stap daartoe. – M.v.D.

Niethammer, Lutz (Hrsg.). *Wohnen im Wandel. Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft.* Wuppertal 1979, Peter Hammer Verlag. 431 p., talr. foto's, ill., tab. en graf.; DM 38,-; ISBN 3-87294-142-9.

Een opstelwedstrijd onder Westduitse scholieren rond het thema 'Wohnen im Wandel seit der Mitte des 19. Jahrhunderts' bracht Lutz Niethammer op het idee iets dergelijks op wetenschappelijk niveau te organiseren. Het resultaat is een qua inhoud bonte verzameling bijdragen, ten eerste omdat de twintig auteurs het onderwerp Wohnen im Wandel vanuit verschillende disciplines (sociologie, volkskunde, (kunst)geschiedenis, architectuur) benaderen, ten tweede omdat de toegepaste methoden nogal uiteenlopen. Daar staat tegenover dat ze (bijna) allemaal in begrijpelijke taal geschreven zijn en berusten op recent onderzoek. Een verheugend aspect van dit recente onderzoek is volgens de uitgever dat de Duitse wetenschap niet meer in haar ivoren toren zit en zich evenmin meer met de staatsmacht identificeert, hetgeen erop neer komt dat zij momenteel vanuit de basis te werk gaat en dat de staat, de overheid en het politieke beleid mede onderwerp van kritisch onderzoek zijn geworden. De bijdragen zijn ingedeeld in vier hoofdstukken, resp. getiteld Wohnung als Schulung, Räume des Zusammenlebens, Geformte Umwelt en Mängel des Marktes. Het waarom van deze titels zowel als van de indeling ontgaat de lezer, aangezien de meeste artikelen in elk van de vier hoofdstukken geplaatst hadden kunnen worden.

In het openingsartikel beschrijft *Hermann Zinn* het proces van de verandering van de middeleeuwse open, autarkische woon- en leefgemeenschap, via de in de zestiende tot achttiende eeuw inzettende verburgerlijking en toenemende privatisering naar de een- en tweepersoons-huishoudingen van de laatste decennia, een en ander als gevolg van de wisselwerking tussen sociaal-economische en ruimtelijke factoren (13–27). De stelling, als zouden poppenhuizen niet zozeer een verkleinde afspiegeling van de realiteit zijn als wel een didactisch medium om burgerlijke normen en morele waarden in te prenten, wordt door *Gottfried Korff* onderbouwd. Hij beschrijft een aantal poppenhuizen uit de zeventiende tot en met de negentiende eeuw en signaleert niet alleen de veranderingen in de burgerlijke wooncultuur (zoals het ontstaan van de scheiding van functies, resulterende in een slaapkamer om te slapen, een keuken om te koken enz.) maar ook de elkaar afwisselende verschijnselen die het ideaalbeeld van de burgerij over de burgerij in de

diverse perioden vertegenwoordigen (28-43). *Ingeborg Weber-Kellermann* overziet met behulp van literair en ikonografisch materiaal de positie van het kind binnen de gezinsstructuur in de achttiende, negentiende en twintigste eeuw, zowel bij de gegoede burgerij als bij de have-nots. Een in samenhang met sociale en economische veranderingen veelal ten nadele van het kind wisselende positie, waardoor de generatiekloof tenslotte dermate groot werd dat overbrugging niet meer mogelijk was. Resultaat: een huidige na-oorlogse generatie die zich door haar kinderen met de voornaam laat aanspreken en medebeslissingsrecht aan de gezinstafel laat gelden, met andere woorden kinderen een kindwaardig bestaan geeft en daarmee de basis legt voor een meer humane samenleving, aldus de optimistische auteur (44-64). *Peter Gleichmann* onderzocht de veranderingen in de verhouding tussen huizenbezitters en -bewoners, tussen verhuurders en huurders en daarmee het ontstaan van verschillende controlerende tussenpersonen en -instanties zoals huismeesters, huisbewaarders, woninginspecteurs, huizenbeheerders en personeel van bouwondernemingen. Hij toont aan dat de zich gaandeweg uitbreidende sociale differentiatie van deze tussenpersonen onlosmakelijk verbonden is met de ontwikkeling van staatsmacht en georganiseerde machtsconcentraties in het bouwbedrijf (eind negentiende eeuw; culminatie in de Weimar-republiek). De gespannen verhouding die rondom de eeuwwisseling bestond tussen huurders en verhuurders is sindsdien alleen maar groter geworden; een nieuw spanningsveld is momenteel groeiende tussen huurders en eigen-huis-bewoners (65-88). *Otker Bujard* brengt gegevens bijeen over het probleem der daklozen in het na-oorlogse West-Duitsland en over de maatregelen die al dan niet met succes van overheidswege getroffen zijn om iets aan dat probleem te doen. Zijn bijdrage is in feite een aanklacht tegen het kapitalisme, waarin al eeuwenlang de armen gestigmatiseerd worden en waarin, tot de dag van vandaag, nog geen poging werd gedaan de armoede definitief op te heffen (in de BRD ligt het aantal officieel als arm erkende mensen tussen de tien en vijftienvijf procent) (89-104). Het fenomeen 'Untermieter und Bettgeher', lonarbeiders die resp. een kamer(deel) ofwel alleen een bed in huur hebben, samenhangend met de industrialisatie, vormde in de negentiende eeuw een belangrijk onderdeel van de Sociale Quaestie. Vakbondsleiders, sociale hervormers en politici beschouwden het als de wortel van de sociale en morele Verelendung van de arbeidersgezinnen. In de latere sociale geschiedenis werd de vraag gesteld of Bettgeher en Untermieter niet ook een positieve functie zouden hebben uitgeoefend, namelijk de arbeiders zouden hebben behoed voor volkomen isolatie. Uit onderzoeken is gebleken dat dit in verschillende streken (Ruhrgebied, Manchester, New Hampshire) inderdaad het geval was. *Josef Ehmer* toont aan waarom het voor het negentiende-eeuwse Wenen niet opging (132-150). Een vergeten hoofdstuk in de geschiedenis van de architectuur, en niet alleen daar, vormt het 'Einküchenhaus': een huis waar een aantal gezinnen afzonderlijke woonruimtes inneemt, maar waar de huishouding centraal geregeld wordt. Het idee is al door Fourier voor zijn phalanstères gelanceerd en tegen het eind der negentiende eeuw nog eens door Kropotkin besproken. Rond 1900 beginnen discussies erover in de SPD die in de eropvolgende decennia steeds zullen terugkeren; vanaf 1904 wordt het een discussiepunt onder de burgerij. Het Einküchenhaus heeft, ondanks incidentele succesvolle pogingen (Kopenhagen 1901, Berlijn 1909, Zürich 1915, Wenen 1922) nooit ingang gevonden bij grotere groepen; een kans op daadwerkelijke hervormingen (wonen, huishouden), met alle maatschappelijke consequenties vandien, werd afgewezen: de (petite) bourgeoisie hield zich bij haar prestige-objecten als villa's, dienstboden (ohne Dienstboten keine Kultur!) en vrouwen des huizes, de socialisten

kozen, wat betreft de sociale woningbouw, voor de eengezins-seriewoningen en lieten de vrouwenemancipatie, die bij de invoering van het Einküchenhaus voor een aanzienlijk deel gerealiseerd zou kunnen worden, over aan toekomstige generaties omdat een geëmancipeerde vrouw niet paste in het gezinsideaalbeeld (*Günther Uhlig*, 151–170). Over de vraag, welke invloed het sociaal-democratisch hervormingstijdperk (1919–1934) op levensomstandigheden en gedragspatronen van arbeiders en arbeidersgezinnen in het Wenen van de eerste republiek had, bestonden in die tijd twee opvattingen: trots over het 'rode' Wenen, waar de nieuwe maatschappij en de nieuwe mens al in zicht waren en pessimisme over het feit dat de socialistische mentaliteit het sociaal gedrag der arbeiders nog nauwelijks veranderd had. *Dieter Langewiesche* bestudeerde de antwoorden van arbeiders/sters op enquêtes, gehouden tussen 1926 en 1931 in opdracht van de Wiener Kammer für Arbeiter und Angestellte en het Instituut voor Psychologie van de universiteit van Wenen en kwam tot de conclusie dat de waarheid hier niet in het midden ligt maar dat beide opvattingen geldingskracht hebben wanneer men een scheiding maakt tussen privé en publiek leven (werk, politieke en culturele activiteiten etc.): in het gezinsleven bleven traditionele of aan burgerlijke normen ontleende gedragspatronen onveranderd in stand, terwijl deze in het beroepsleven en op publiek/politiek terrein wel degelijk veranderden (171–187). Een auteurscollectief onder leiding van *Roland Günther* interviewde arbeiders uit het dorp Eisenheim (Ruhrgebied) over levensomstandigheden in de jaren twintig en dertig. De antwoorden zijn, geconcentreerd rond verschillende thema's, letterlijk weergegeven; de auteurs hopen dat steeds meer disciplines de 'Oral History'-methode voor onderzoek zullen aanwenden, omdat het de enige manier is om te weten 'wie es eigentlich gewesen' (188–208). *Heilwig Schomerus* heeft met behulp van huwelijks- en overlijdensinventarissen, plattegronden en bouwtekeningen, huizen van twee arbeiders, twee ambachtslieden en twee ondernemers, soms burens, in ieder geval dicht bij elkaar wonend, uit de tweede helft van de negentiende eeuw in Esslingen, met elkaar vergeleken, om te peilen welke de woonbehoeften van arbeiders waren en welke mogelijkheden er bestonden die te realiseren (211–232). *Günter Albrecht* gaat in op de factoren die ertoe leidden dat de voorsteden van Bremen niet, zoals van zoveel andere steden, voor een deel bestaan uit typische arbeidersbuurten, maar systematisch volgebouwd zijn met het zogenaamde 'Bremer' huis, een tamelijk groot huis met voldoende ruimte, licht, lucht en wasgelegenheid, afgewisseld door veel groen (233–251). *Christa Pieske* onderzocht de wandversiering in het Duitse burgerhuis van omstreeks 1870 en geeft uitgebreide bronnen-informatie over dit onderwerp, dat pas sinds de jaren zestig in de belangstellingssfeer van de volkskunde kwam te liggen (252–270). Eengezinswoningen en huurkazernes vormen de twee uitersten van de dubieuze massabouwpolitiek tijdens en na de Industriële Revolutie: de dure eengezinswoning als ideaal van een conservatieve, op het gezinsleven georiënteerde bouwpolitiek, het appartement in de huurkazerne als consequentie van een bouwindustrie in particuliere handen die alleen op winst uit is. Over het spanningsveld tussen beide exponenten (met name in Pruisen trokken bouwondernemers en grondeigenaren, dankzij het Dreiklassenwahlrecht, aan het langste eind, dat van de huurkazerne) en over de pogingen een compromis in alternatieve bouw/woonvormen te vinden bericht *Renate Kastorff-Viehmann* (271–291). *Hermann Sturm* stelt, dat het imago dat een individu of een stadsbestuur voor de buitenwereld meent te moeten opbouwen, leidraad is bij de keuze van materiaal en vorm voor nieuw te bouwen huizen en nieuwbouwwijken, ten koste van het eigen gevoel voor esthetiek, hegeen hij illustreert aan de hand van onesthetische bouwvormen sinds 1950 in het Württembergse

stadje Vellberg (292–315). Uit verschillende studies is gebleken dat de bouwconjunctuur lang niet altijd gelijke tred houdt met de economische conjunctuur, maar ook dat de bouwconjunctuur geen autonoom leven leidt. Om te achterhalen welke precies de determinanten voor de woningproductie zijn, maakte *Peter Feldbauer* een historische case-study in Wenen in het tijdperk van Franz-Joseph (1848–1916/18) en de tijd van de eerste republiek (1918–1934) (317–343). De twee volgende bijdragen sluiten uitstekend op elkaar aan: *Adelheid von Saldern* ging na waarom de gemeenten in de deelstaten van het Duitse keizerrijk pas zo laat en dan nog schoorvoetend overgingen tot een politiek van sociale woningbouw (344–362), *Lutz Niethammer* onderzocht waarom men op landelijk niveau decennia lang moest debatteren en touwtrekken om pas in 1918 tot een woningwet te komen (363–384). *Peter-Christian Witt* belicht de woningbouwpolitiek ten tijde van de republiek van Weimar (385–407) en *Marie-Luise Recker* tenslotte beschrijft de gevolgen van de bombardementen in de tweede wereldoorlog voor de woonsituatie in de Duitse steden en de maatregelen die ten aanzien daarvan werden genomen (385–428). – M.v.D.

Österreichischer Volkskundeatlas. Kommentar. 6. Lieferung/2. Teil. Hrsg. v. der Wissenschaftl. Komm. f. d. Volkskundeatlas unter ihrem Vorsitzenden Richard Wolfram. Drucktechnische Betreuung: Ingrid Kretschmer. Wien 1980. In Kommission bei Verlag Hermann Böhlau Nachf./Graz-Wien-Köln.

Na de publicatie van de laatste kaarten van de Oostenrijkse volkskundeatlas in januari 1980 (zie VB 6 (1980), 156–157) moesten nog dertien commentaren verschijnen. Deze band bevat er zeven. *Elisabeth Tomasi* rondt haar overzichten van de verkavelingsvormen en de nederzettingvormen af met een overzicht van de traditionele hoeve-vormen. Als indelingscriterium gebruikt ze het aantal gebouwen waaruit het boerenbedrijf is samengesteld en hun ligging ten opzichte van elkaar, een criterium dat voor de situatie in ons land nauwelijks bruikbaar zou zijn, maar dat voor de Oostenrijkse situatie zeer toepasselijk is. Daarnaast besteedt ze ruime aandacht aan de verschillende technieken en materialen, de vorm van het dak en de indeling van de ruimte (136 p., 32 foto's). *Oskar Moser* geeft een verantwoording van de legende bij de kaarten van de hooihark in de vorm van een uitvoerige typologie (38 p., 8 foto's). *Edith Hörandner* geeft een gedetailleerde beschrijving van de verschillende onderdelen van het ontbijt in de zomer voor de eerste wereldoorlog (88 p.). *Sepp Walter* behandelt het blok- en ploegtrekken, gebruiken uit de vastenavondviering, die hun wortels in de voor-christelijke tijd hebben en waarvan nog rudimenten op het Oostenrijkse platteland zijn terug te vinden. In tegenstelling tot ons land, waar soortgelijke gebruiken nog in het begin van de eeuw een plaats hadden bij volksgerichten, vindt men ze in Oostenrijk nu nog in een functie die nauwer aansluit bij de veronderstelde oorspronkelijke inhoud: een vruchtbaarheidsritueel van de ongehuwden in een jaar dat er in een dorp geen huwelijken tot stand zijn gekomen. (37 p., 2 afb.). *Monika Haberson* vat de gegevens samen die ten grondslag liggen aan haar typologieën van de palmpaas (33 p., 41 foto's) en het kleppen en ratelen in de paasweek, als de klokken zwijgen (43 p., 23 foto's), gebruiken die ook in ons land hun parallellen hebben, wat op zeer bescheiden schaal ook geldt voor het optreden van gemaskerde mannen en jongens in de midwintertijd, waaraan *Richard Wolfram* uitvoerig aandacht besteedt (122 p., 30 foto's). Met uitzondering van Richard Wolfram, die duidelijk geïnteresseerd is in de mythologische achtergrond van het door hem behandelde complex van gebruiken, en in veel mindere mate Sepp Walter, onthouden de schrijvers zich angstvallig van oorsprongstheorieën. Ze zijn zich bewust dat ze slechts een momentopname geven, voegen daaraan

wel een samenvatting toe van de literatuur over het onderwerp en van de theorieën die daarin verkondigd zijn, maar beperken zich voor het overige tot een inventarisatie. Elisabeth Tomasi en vooral Edith Hörandner tonen zich daarbij het meest bewust van de problemen die het invoegen van deze momentopnamen in een historisch proces met zich mee zou brengen en bieden daarmee uitzicht op een geheel ander gebruik van de cartografische methode dan met deze atlas beoogd is. Als inventarisatie zowel van de feiten op het ogenblik van de ondervraging als van de stand van het onderzoek in Oostenrijk zijn deze commentaren overigens voorbeeldig. – J.J. Voskuil.

De Oeteldonksche Club 99 jaar 1882–1981. Historisch overzicht uitgegeven ter gelegenheid van het 99-jarig bestaan van de Oeteldonksche Club van 1882. Samengesteld door het Oeteldonksch Aauw Archief met een inleiding van Nol v. Roessel. 's-Hertogenbosch 1981, De stichting Oeteldonksche Club van 1882. 159 p., talrijke ill.

Dit jubileumboek bevat enkele bouwstoffen, zoals *Nol van Roessel* in zijn inleiding (10–24) al aangeeft, voor de geschiedenis van de Oeteldonksche Club. Geïnspireerd door het recente boek van Herman Pleij over het gilde van de Blauwe Schuit wijst Van Roessel er op dat ook in Den Bosch, weliswaar aan het eind van de negentiende eeuw, de gegoede burgerij de aanzet gaf tot het georganiseerde carnaval. Het handhaven van de traditie, de zorg om de goede zeden, het zoeken naar een eigen cultuur tegenover zowel de maatschappelijke boven- als onderlaag en ook geldelijke overwegingen zouden hen daartoe bewogen hebben. De tegenwerking die het carnaval in Den Bosch tot in de jaren dertig ondervond en de grote bloei na de tweede wereldoorlog komen eveneens kort ter sprake. Te prijzen is dat de auteur, die vooral gebruik heeft gemaakt van krantekniptjes, de geschiedenis van de Oeteldonksche Club schetst tegen de achtergrond van veranderingen in de maatschappelijke omstandigheden. Het overige deel van het boek bevat talrijke reproducties, voorzien van commentaar, van foto's van en documenten over de verschillende prinsen en andere functionarissen en de activiteiten (o.a. intocht en optocht) tijdens het carnaval vanaf de oprichting van de Club tot heden. – J.H.

Osthoff, Gerda. *Bibliographie zum Schützenwesen in Westfalen.* Münster 1979, F. Coppentrath Verlag. (Beiträge zur Volkskultur in Nordwestdeutschland Heft 11). 126 p.; ISBN 3-920192-50-8.

Deze bibliografie, die na de algemene werken (1–5), is ingericht op plaats, is opgesteld door de Volkskundliche Kommission für Westfalen in het kader van het onderzoek naar de geschiedenis en de huidige betekenis van het schutterswezen. – J.J.S.

Pillorget, René. *La tige et le rameau. Famille anglaise et française XVIIe-XVIIIe siècle.* Paris 1979, Calmann-Lévy. 324 p.; f 36,50; ISBN 2-7021-0295-6.

Pillorget gaat ervanuit dat het gezinsleven in Frankrijk en Engeland in de vroegmoderne tijd grotendeels dezelfde kenmerken vertoont. De verschillen die bestaan zijn slechts relatieve verschillen die veelal neerkomen op afwijkende percentages in het voorkomen van gewoonten. Op grond van bronnen als notariële akten en rechtsakten, parochieregisters, literatuur, herinneringen en tijdsdocumenten behandelt Pillorget in afzonderlijke hoofdstukken een aantal aspecten van het gezinsleven, zoals kerkelijk huwelijksrecht, de betekenis van het huwelijk, het juridische aspect van het huwelijk, geboorte en dood, de samenlevingsvormen, buitenechtelijk geslachtsverkeer en buitenechtelijke kinderen.

In het eerste hoofdstuk komt het huwelijksrecht, met daarbij de houding en de gedachten ten opzichte van het huwelijk, aan de orde. Fundamenteel hierin is dat pas na de breuk van Hendrik VIII met Rome (1531) het Engelse huwelijksrecht ging afwijken van het Franse huwelijksrecht.

De houding ten opzichte van geboorteregeling, de huwelijksleeftijd, het geboorteritme, het aantal kinderen per huishouding, de plaats van het kind in het gezin, de levensverwachting en de houding ten opzichte van de dood zijn de onderwerpen in hoofdstuk twee. Pillorget kritiseert het beeld van het vroeg gesloten huwelijk, dat elk jaar gezegend wordt met de geboorte van een kind, met als gevolg daarvan kinderrijke gezinnen. Het gegeven dat de gemiddelde huwelijksleeftijd iets boven de 25 jaar heeft gelegen en dat de vruchtbare periode van een vrouw slechts ruim tien jaar bedroeg, maken het niet mogelijk dat in het algemeen meer dan 5 à 6 zwangerschappen voorkomen. Ook bij het beeld van een jaarlijks geboorteritme zet Pillorget een vraagteken. Vervolgens analyseert Pillorget de term 'gezin' waarbinnen hij vier manieren van samenleven onderscheidt. Hij gaat na welke vormen van samenwonen in Frankrijk en Engeland voorkomen en welke veranderingen zich daarin voordoen. Een kenmerkende trek is de neiging in een minder groot verband te gaan samenleven, een ontwikkeling die volgens hem met name door het proces van staatsvorming bevorderd wordt.

Hoofdstuk zes gaat in op het aantal en de positie van de buitenechtelijke kinderen, ongehuwde moeders, overspel e.d.

Pillorget eindigt met een analyse van de ontwikkeling van het gezinsleven in Frankrijk en Engeland in de periode 1750-1800, een periode die gekenmerkt wordt door een toenemende complexiteit en ongelijkheid in de verhouding tussen beide landen.

- M.v.Zuylen.

Plaetnick, Walter, Renaat van der Linden, en Phil Mertens. *De glorie van het brood.* Tielt/Amsterdam [1980], Lannoo. 199 p., 225 afb.; ISBN 90-209-0819-7.

Ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het koninkrijk België verscheen dit rijk geïllustreerde boek waarin aandacht besteed wordt aan een aantal aspecten van het brood, zoals brood- en koekvormen, het bakkersambacht, gebruiken in verband met het bakken van het brood, het brood in de kunst. Bevat behalve een beknopte bibliografie nauwelijks bronverwijzingen en beperkt zich in de tekst vooral tot anecdotische bijzonderheden. - J.J.-v.P.

Poortinga, Ype. *It gouden skaakspul; folksforhalen fan Steven de Bruin.* Baarn, Leeuwarden 1980, Bosch & Keuning, De Tille. (Fryske folksferhalen V.). 340 p. ill. f 24,-; ISBN 90-246-4364-3.

Deel vijf van de serie Friese volksverhalen bevat 277 verhalen van Steven de Bruin, waarmee deze verteller een tweede bundel in deze serie op zijn naam heeft. Zijn repertoire bevat wondersprookjes, godsdienstige en moralistische verhalen, novelle-achtige en oorsprongsverhalen en sagen en overleveringen. De vertelsels zijn in de periode 1971-1979 op de band geregistreerd. In de aantekeningen, die in samenwerking met J. van der Kooi zijn opgesteld, zijn weer waar mogelijk de nummers van de Ath- en Sinninghe-classificatie gegeven. - J.J.S.

Salomonsson, Anders. *Gotlandsdricka. Traditionell kultur som regional identitets-symbol.* Karlstad 1979, Press' förlag. 214 p.; f 65,-; ISBN 91-7400-107-8.

Volgens Salomonsson kan het analyseren van de omstandigheden waaronder bepaalde gebruiken plaatsvinden tot een beter begrip leiden van de wijze waarop een cultuur verandert of bewaard blijft. Dit illustreert hij met deze studie over het bierbrouwen thuis op het Zweedse eiland Gotland, waar hij tijdens een zevenjarig verblijf materiaal verzamelde.

Omstreeks het midden van deze eeuw brouwden daar alleen nog oudere mensen op het platteland bier voor eigen gebruik. Aan het eind van de jaren zestig toen jonge gezinnen, die niet meer op het platteland woonden en werkten, het traditionele bier weer op dezelfde wijze en voor hetzelfde doel (niet voor de verkoop, maar voor eigen gebruik) gingen bereiden, werd het gebruik in het zuiden van het eiland ogenschijnlijk onveranderd voortgezet. De herleving van deze gewoonte maakt volgens de schrijver deel uit van een complex revivals van regionale cultuuruitingen (zoals de huidige belangstelling voor rustieke meubels, klederdracht, dialect); deze kunnen wel ongewijzigd van aard of vorm lijken maar voor de mensen is de betekenis ervan een volstrekt andere dan die in het verleden. Vroeger maakte het bierbrouwen thuis namelijk deel uit van het economisch systeem van zelfvoorziening op het platteland, terwijl het nu voor de bevolking van het economisch achtergebleven Gotland als symbool geldt van de eigen rijke cultuur van vroeger waarmee men zich in deze tijd van regionale achterstand graag identificeert. Bevat Engelse samenvatting. – J.J.-v-P.

Schelhaas, H. en Bert Molenaar. *Graven en begraven in Overijssel.* Zwolle 1981, Waanders. (Uitgave in de serie jaarboeken Overijssel). 164 p., talr. foto's; f 37,-; ISBN 90-70072-68-8.

In de serie jaarboeken Overijssel is deze veertiende uitgave tevens het tiende thema-boek. Als lustrum-thema is dan ook voor een onderwerp gekozen dat de lezer enige stof tot overpeinzing bedoelt te geven: dood en begrafenis in Overijssel in de loop der eeuwen. Zes auteurs leverden er een bijdrage aan. *H. Schelhaas* opent met een pleidooi voor bescherming en zonodig restauratie van vele van de honderden, naar zijn mening schitterende maar deerlijk in verval geraakte begraafplaatsen die deze provincie rijk is. Hij geeft tevens met een aantal voorbeelden aan welke opvattingen in de afgelopen vijftig jaar zoal opgeld deden ten aanzien van de inrichting en aankleding van deze begraafplaatsen (5-17). *C.C.W.J. Hijszeler* poogt uit overblijfselen van Overijsselse grafmonumenten iets van de denkbeelden over leven en dood te achterhalen, die de bewoners van deze streek er op na hielden zo tussen ca. 9000 v. C. en het begin van de jaartelling (19-39). *P.C.J. van Dael* ontfermt zich vervolgens over de resterende eeuwen en behandelt een groot aantal onderwerpen: de plaats van urn of graf in of buiten de woonkern en in of rondom de kerk, de ontwikkeling van het liggende graf in de kerk via het muurgraf en het pilaar-herdenkingsbord tot de rechtopstaande grafsteen in de openlucht, de evolutie in de grafkunst en de betekenis van de symbolische sier-motieven die via Vlaamse en Italiaanse voorbeeldboeken in onze streken bekend raakten en vervolgens eeuwenlang de grafzerken opluisterden (41-77). *H.L. Kok* beschrijft een aantal typisch streek- en plaatsgebonden gebruiken, waarvan helaas de locatie noch de tijd waarover het gaat altijd even duidelijk worden vermeld. Veel aandacht krijgen de voorname rol die de burens van de overledene voor, tijdens en na de begrafenis spelen, de

geleidelijke verandering van deze nabuurhulp via de lijkwagenvereeniging in onze hedendaagse begrafenisvereeniging, de eet- en drinkgebruiken voor en na de teraardebestelling, de kleding en het baarkleed, en de begrafenisstoet (79-115). *J. van Gelderen* wijdt een hoofdstuk aan de vooraanstaande plaats die het joodse kerkhof als eigen plekje aarde in het land der ballingschap en als 'huis des levens' (overeenkomstig de overtuiging dat de dood niet meer is dan een moment tussen twee levens) in de joodse gemeenschap inneemt. Hij geeft een korte beschrijving van de geschiedenis van de joden in Overijssel en van het ontstaan en verloop van de ca. 45 sedert de middeleeuwen in deze regio gestichte joodse begraafplaatsen (117-137). *B. Molenaar* tenslotte geeft een uitgebreid overzicht van alle al of niet inmiddels gesloten of geruimde begraafplaatsen, kerkhoven, particuliere grafkelders en columbaria in Overijssel met oprichtings-, sluitings- en ruimingsdata, grondoppervlak en het aantal en de nationaliteit der eventueel aanwezige oorlogsgraven (141-161). Een opgave van de geraadpleegde literatuur en gebruikte bronnen bleef helaas bij elk der zes artikelen achterwege. - R.F.

Schwedt, Herbert hrsg. *Fastnachtforschung*. Protokoll der Mainzer Tagung zur Fastnachtforschung am 24. September 1977 an der Universität Mainz. Mainz 1978, Institut für geschichtliche Landeskunde an der Universität Mainz e.V., Abt. II. 94 p. Gestencild.

Door enkele medewerkers aan de eveneens door Herbert Schwedt geredigeerde bundel *Analyse eines Stadtfestes. Die Mainzer Fastnacht*. (aankondiging elders in dit nummer) werd in 1977 in Mainz met een aantal gasten een informele bijeenkomst gehouden. Deze bundel bevat de teksten van de gehouden lezingen. Van de hand van enkele sprekers verscheen ook in 1978 een artikel over het carnaval in het themanummer *Rheinischer Karneval* van het *Rheinisches Jahrbuch für Volkskunde*; deze artikelen zijn afzonderlijk aangekondigd in VB 6, 1.

Wil men onderzoek doen naar het carnaval in een grote stad, dan zal men zowel veldwerk moeten verrichten, een schriftelijke enquête moeten houden als archiefonderzoek moeten doen. Dit vereist een team van onderzoekers, afkomstig uit verschillende disciplines, die gedurende langere tijd beschikbaar zijn. *Herbert Schwedt* betreurt dat in het door hem geleide team een sociaal-psycholoog ontbrak; sommige conclusies van het onderzoek maken daardoor z.i. een amateuristische indruk. *Hermann Bausinger* zal in zijn bijdrage later zeggen dat dit wel meevalt (4-10). In de tweede helft van de negentiende eeuw begint de steeds toenemende bemoeienis van het zakenleven in Mainz met de carnavalsoptocht. In 1902 wordt zelfs een optochtvereeniging opgericht om het doorgaan van de optocht te verzekeren en inkomstenverlies te voorkomen. *Bianka Stahl* constateert dat de optochten vooral vanaf 1925, toen voor het eerst sinds 1914 weer een optocht gehouden werd, ingrijpend van karakter veranderd zijn. Op de wagens stonden nu geen groepen verklede mensen maar grote poppen van papier-maché en van gips. De optochten waren hierdoor statisch en beheerst geworden: spontane, en daardoor mogelijk ongewenste, uitingen van carnavalsvreugde werden zo voorkomen. Dit blijkt ook uit de optocht van 1977. Van de 58 wagens stonden er slechts 19 in het teken van politieke satire, maar 15 van deze wagens waren ontworpen door slechts een vijftal leden van de optochtcommissie. Het houden van een optocht wordt doorgaans gerechtvaardigd met een beroep op de traditie. In feite gaat het, aldus de auteur, om het aantrekken van bezoekers om aan hen te verdienen en om de behoefte van vereenigingen zich te presenteren en aan populariteit te winnen. Naar haar oordeel steekt de ver doorgevoerde

organisatie van de optocht in Mainz schrijft af tegen die in de voorstad Finthen, waar nog ruimte is voor spontane invallen en minder gebruik wordt gemaakt van papier-maché (11-20). *Klaus Rost* ging na op grond van welke criteria artiesten gevraagd worden voor een optreden in de grote carnavalszitting die jaarlijks vanuit Mainz door de televisie wordt uitgezonden. Hij heeft daartoe in 1975 en 1976 gesprekken gevoerd met o.a. mensen van de televisie, bestuursleden van carnavalsverenigingen en artiesten; tevens heeft hij goed gekeken naar de uitzendingen van die jaren. Het bleek hem dat men zoveel mogelijk tracht te voorkomen dat de voordrachten en liedjes bij bepaalde groeperingen in het land op weerstand stuiten (21-29). *Hildegard Friess-Reiman* beschrijft kort hoe in Rheinhessen, een gebied in de invloedssfeer van Mainz, carnavalsverenigingen het eerst werden opgericht in de steden, vervolgens in kleinere plaatsen en tenslotte ook in de dorpen. Omstreeks de eeuwwisseling ontstonden in de steden naast de door de burgerij gedomineerde verenigingen ook verenigingen van andere sociale groepen (30-34). *Norbert Humburg* meent dat over de geschiedenis van het carnaval in het noorden van Duitsland tot aan de oprichting van carnavalsverenigingen in de negentiende eeuw nog te weinig bekend is om nu al theorieën op te stellen. Hij pleit, soms letterlijk citerend uit zijn proefschrift (zie VB 4, 2: 126-127), voor meer archiefonderzoek en voor het toetsen in de bronnen van al bekende gegevens; wel moeten eerst de gedrukte bronnen doorgenomen worden (35-44). *Hermann Bausinger* deelde mee dat bij de onderzoekers verbonden aan het Ludwig-Uhland-instituut in Tübingen aan het eind van de jaren zestig de belangstelling voor onderzoek naar het carnaval enigszins verflauwde. Men ging echter wel door en een boek was in voorbereiding (inmiddels gepubliceerd: *Narrenfreiheit. Beiträge zur Fastnachtforschung*. Tübingen 1980). Als terreinen van onderzoek gaf Bausinger o.a. aan: de behoefte zich te beroepen op verondersteld 'oeroude tradities'; de invloed van economische veranderingen op de intensiteit van de carnavalsviering; de houding van protestanten, vrouwen en kinderen tegenover het carnaval; de vraag of grappen over de socialistische partij niet veeleer gericht zijn tegen die partij als regeringspartij en daardoor eerder een uiting zijn van regionalisme dan van het verondersteld rechtse karakter van het carnaval (45-54). Volgens *Elke Schwedt* geven gesprekken met de makers van beschilderde carnavalspakken en van maskers waardevolle inzichten in de wijze waarop volkskunst tot stand komt (55-58). *Friedrich Münch* wijst er op dat het verrichten van waarnemingen tijdens het carnaval in kleine dorpen pas zinvol is indien de onderzoeker zich van tevoren op de hoogte heeft gesteld van plaatselijke verhoudingen en het dialect kan verstaan (59-72). Op grond van gegevens uit de door hem gehouden schriftelijke enquête onder ongeveer 700 inwoners van Venlo stelt *Theo Fransen* vast dat de mensen die enthousiast het carnaval beleven doorgaans ook gedurende de rest van het jaar gesteld zijn op sociale contacten en graag cafés, bioscopen of sportwedstrijden bezoeken. Voor hen vormt het carnaval dus geen contrast met hun gewone ervaringen, maar eerder de apotheose daarvan, zoals Fransen het formuleert (73-82). *Franz-Josef Grosshennrich* hield in 1977 een schriftelijke enquête onder 1200 leden van 28 carnavalsverenigingen in Mainz en haar voorsteden. Ten aanzien van de actieve leden, d.w.z. ongeveer de helft van de ondervraagden, komt hij tot ongeveer dezelfde conclusie als Fransen. De actieve leden hebben meestal familieleden in de vereniging, gaan regelmatig met elkaar om en maken in de vereniging nieuwe vrienden. Zij zoeken de carnavalsvereniging als het ware meer om het onderlinge sociale verkeer dan om het vieren van carnaval. - J.H.

Spierenburg, Petrus Cornelis. *Judicial violence in the Dutch Republic. Corporal punishment, executions and torture in Amsterdam 1650-1750.* [Amsterdam] 1978. (Proefschrift Universiteit van Amsterdam). VIII, 247 p., 4 ill.

Uitgaande van de theorie van Norbert Elias, volgens welke afname van het gebruik van gerechtelijk geweld een uitloei is van staatsvormings- en beschavingsprocessen, onderzoekt Spierenburg aan de hand van juridisch-archivalische bronnen (vonnis-, confessie- en justitieboeken) of er een vermindering is waar te nemen in de oplegging van lijf- en doodstraffen en de toepassing van folteringen in de Nederlanden in de zeventiende en achttiende eeuw, in het bijzonder in Amsterdam tussen 1650 en 1750. De tijdelijke afname (aan het einde van de zestiende en in het begin van de zeventiende eeuw) en de weer daarop volgende toename (in de loop van de zeventiende en in de achttiende eeuw) van gewelddadige straffen wil Spierenburg verklaren uit de ontwikkeling van de machtspositie van het regerende patriciaat in de Republiek in deze periode, dat naarmate het grotere invloed krijgt, strengere repressiemiddelen nodig heeft om deze positie te handhaven en te versterken. In de negentiende eeuw worden lijfstraffen en folteringen afgeschaft. Spierenburg komt tot de conclusie dat processen van staatsvorming en civilisatie niet lineair maar schoksgewijs verlopen. Het voor de volkskunde meest interessante gedeelte van dit boek is een hoofdstuk dat gaat over het ceremonieel van de openbare terechtstellingen, waarin de macht van het patriciaat gesymboliseerd wordt, over de reacties van het publiek hierop (strafvoltrekkingen hadden onder andere een opvoedende functie; tot in de tweede helft van de achttiende eeuw bestaat er geen afkeer van het aanschouwen ervan) en over de lage sociale positie van de beul en de houding van de toeschouwers tegenover hem (hij wordt geminacht omdat in hem de monopolisering en centralisering van het gebruik van geweld belichaamd wordt, waardoor privé-wraakneming en volksgerichten aan banden worden gelegd, en omdat hij vaak slecht zijn vak verstaat). Dit hoofdstuk is grotendeels gebaseerd op verslagen van ooggetuigen. – E.D.

Stokvis, R. *Strijd over sport. Organisatorische en ideologische ontwikkelingen.* Deventer 1979, Van Loghum Slaterus. (Sociologische Monografieën). 195 p., 10 tab.

In de tweede helft van de negentiende eeuw, wanneer in Nederland de industrialisatie op gang komt, bestaat er bij degenen die aan dit proces leiding geven in toenemende mate behoefte aan geschoolde, gezonde en gedisciplineerde arbeidskrachten. Op initiatief van de goeie burgerij worden dan onderwijsvoorzieningen uitgebreid, hygiënische omstandigheden verbeterd en wordt de beoefening van gymnastiek bevorderd. Ook op andere wijze slaagde de burgerij er in het door haar gewenste gedrag aan de bevolking op te dringen. Wegens vermeende excessen weten deze kringen kermis te doen afschaffen en van kasteleins en herbergiers nemen zij om dezelfde reden de organisatie over van volksvermaken zoals b.v. harddraverijen, kaats- en schaatswedstrijden. De toenadering, die dit met zich meebrengt, van mensen van verschillende sociale herkomst, blijft niet zonder gevolgen: beginnend bij de jongeren neemt omstreeks de eeuwwisseling de belangstelling voor deelname aan deze activiteiten ook bij de meer welgestelden toe. De eerdere 'volksvermaken' krijgen nu de (deftige) benaming 'sporten'. Tegelijk zet een tegenbeweging in die streeft naar behoud van het standonderscheid op dit terrein. Het lidmaatschap van bepaalde sportverenigingen wordt beperkt gehouden tot leden van de maatschappelijke bovenlaag; mensen van mindere komaf, die eertijds gewoon waren om geldprijzen te strijden, worden door de amateurbepaling van deelname aan wedstrijden,

althans in bepaalde sporten, uitgesloten. Het ligt voor de hand dat zij er in het begin van de eeuw toe over gingen eigen sportverenigingen op te richten.

Het stimulerende van dit boek, waarop de auteur bij prof. J. Goudsblom promoveerde, is dat voor de geschetste ontwikkelingen steeds een verklaring wordt gezocht in de tegenstelling die er tussen sociale groepen bestaat, in de denkbeelden die gehanteerd worden om die tegenstelling in stand te houden of te overbruggen en in de economische omstandigheden die de verschillende handelwijzen beïnvloeden. Het is jammer dat de auteur zijn beschouwing vanuit dit gezichtspunt van de geschiedenis van de sport in Nederland niet verder naar het heden heeft doorgetrokken. Aan de veranderingen in de waardering voor bepaalde sporten door verschillende maatschappelijke groepen, samenhangend met de toestroom van steeds nieuwe beoefenaars, schenkt hij betrekkelijk weinig aandacht. Evenmin aan de vraag welke omstandigheden de verdere verspreiding (zowel geografisch als sociaal) van de sportbeoefening en van de sportverenigingen (thans ongeveer 20.000) hebben bevorderd. Hij wijst er slechts op dat deze ontwikkeling niet alleen verklaard kan worden vanuit de behoefte van fabrieksarbeiders aan ontspanning na het werk of vanuit de toename van de vrije tijd. Veeleer hangt dit verschijnsel samen met het algemene proces van de verspreiding van de burgerlijke levensstijl. De toename van de welvaart, de verbeterde verbindingen en de daling van het aantal mensen werkzaam in de landbouw hebben hiertoe o.a. bijgedragen. Interessant is dat de auteur vermeldt dat steeds meer sportverenigingen worden opgericht. Hij vermoedt dat dit proces behalve met de komst van nieuwe sporten en de bouw van nieuwe woonwijken ook samenhangt met de behoefte – zichtbaar ook op andere terreinen – zich in kleine kring terug te trekken.

Meer dan om het bovenstaande gaat het de auteur er in dit boek om te laten zien dat sporten zijn voortgekomen uit volksvermaken, waarvan het winnen van geldprijzen een vanzelfsprekend en geaccepteerd onderdeel vormde. Pas in de loop van deze eeuw wint het ideaal van amateursport terrein en ontstaan tegelijk conflicten tussen sportorganisaties en beroepssportlieden. Uitvoerig beschrijft de auteur de invloed van denkbeelden over de wijze van sportbeoefening uit Engeland en Duitsland op deze controverse en laat hij zien hoe dit probleem doorwerkt in de betrekkingen tussen de overheid en de sport en de politiek en de sport. De studie is gebaseerd op gedrukte bronnen (o.a. gedenkboeken, kranteberichten, rapporten) en literatuur. – J.H.

Trümpy, Hans. *Die Fasti des Baptista Mantuanus von 1516 als volkskundliche Quelle.* Textauswahl, Uebersetzung und Kommentar von -. Nieuwkoop 1979, B. de Graaf. (Bibliotheca humanistica & reformatrica 26). IV, 111 p., 1 ill. ISBN 90-6004-358-8. f 50,-.

De eerste druk van de *Fasti*, een neolatijns gedicht in twaalf boeken over de christelijke feestdagen van de Italiaanse humanist en geestelijke Baptista Mantuanus (1447-1516) verscheen na diens dood in 1516 in Lyon. Van gedeelten uit dit werk, die voor de volkskunde van belang zijn, heeft Trümpy een kritische uitgave samengesteld. Naast de Latijnse tekst geeft hij ook een Duitse prozavertaling. Daaraan vooraf gaat een inleiding die behalve bijzonderheden over het leven en werk en de literaire voorbeelden van Mantuanus, ook de hoofdstukindeling van de twaalf boeken van de *Fasti* bevat. Het tekstgedeelte wordt gevolgd door een vrij uitvoerig commentaar. In het slothoofdstuk bespreekt Trümpy de volkskundige waarde van de *Fasti*, waarin gegevens en meningen over de viering van kerkelijke en wereldlijke feesten, over boerenarbeid, volksgeloof en

-wetenschap, verschillende sociale groepen (vrouwen, boeren, jeugd) en opvattingen over oorsprong, continuïteit en verandering in de zestiende eeuw te vinden zijn. – E.D.

Vanderghote, Paul. *Bolspelen in West-Vlaanderen.* Brussel 1979, Ministerie van Nationale Opvoeding en Nederlandse Cultuur, Bestuur voor Lichamelijke Opleiding, de Sport en het Openluchtlevens. (Serie der Vlaamse volkssport dossiers 1). 155 p., 67 ill., 1 graf., 7 krt., 12 tek.

Terecht draagt de serie, uitgaande van het Instituut voor Lichamelijke Opvoeding van de K.U. Leuven, waarin dit boek verschijnt, de naam dossiers. Want dit eerste boek in de reeks biedt eigenlijk niet meer dan een (weliswaar verdienstelijke) beschrijving van o.a. de spelregels en de spelbenodigdheden van een aantal bolspelen (zoals b.v. krul-, gaai- en pierbol) en een inventarisatie van de plaatsen in West-Vlaanderen waar in 1974–1975, toen het onderzoek werd uitgevoerd, gebold werd. De bolspelen worden doorgaans in clubverband gespeeld, meestal in of bij cafés, of op kermissen. Van een volkskundige studie is geen sprake: verspreidingskaarten van de verschillende typen bolspelen worden gepresenteerd zonder een verklaring van het kaartbeeld te geven. Ook aan de sociale achtergrond van de spelers en de historische dimensie in het algemeen schenkt de auteur nauwelijks aandacht. De in de inleiding aangekondigde vergelijking met gegevens in het boek van Renaat van der Linden (*Het bolspel in Vlaanderen vroeger en nu.* Zottegem 1966) komt niet uit de verf. Het grote aantal interessante foto's maakt daarentegen veel goed. – J.H.

Volksverhalen uit Gooi- en Eemland en van de westelijke Veluwe. Verzameld door E. Heupers. Amsterdam 1979–..., P.J. Meertens-Instituut voor Dialectologie, Volkskunde en Naamkunde. (Nederlandse Volksverhalen, uitgegeven door de Volkskunde-commissie van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen te Amsterdam onder redactie van A.J. Dekker en J.J. Voskuil).

Deel 1: 1979. Met een voorwoord van J.J. Voskuil en een inleiding van E. Heupers. Van registers en commentaar voorzien door A.J. Dekker. 308 p., 12 ill., 4 krt.; f 35,-.

Deel 2: 1981. Van registers en commentaar voorzien door A.J. Dekker en J.J. Schell. 307 p., 10 ill.; f 38,50.

Tussen 1962 en 1977 hebben in opdracht van het Volkskundebureau te Amsterdam een twintigtal verzamelaars in verschillende streken van het land bijna 33.000 sagen, sprookjes en anecdoten opgetekend. De verzamelaars die in hun eigen woongebied opereerden noteerden de verhalen zo letterlijk mogelijk uit de mond van overwegend oudere mensen op het platteland. De hoeveelheid verhalen van deze collectie is vele malen groter dan die welke door alle andere verzamelaars in de afgelopen 150 jaar is bijeengebracht. Het is de bedoeling dat alle verhalen in ongewijzigde vorm gepubliceerd worden in de reeks Nederlandse Volksverhalen om als basismateriaal voor het volksverhaalonderzoek te dienen.

Begonnen is met de verzameling Heupers die 3800 verhalen bevat en waarvan het derde en laatste deel in 1982 zal verschijnen. De verhalen zijn zo afgedrukt als de verzamelaar ze genoteerd heeft, alleen interpunctie en spelling zijn wat gewijzigd. De verhalen zijn geordend naar verteller in de chronologische volgorde van de interviews die daardoor intact blijven. Inhoudelijk worden de verhalen toegankelijk gemaakt d.m.v. een uitvoerig alfabetisch register van zaken, motieven en thema's, waarvan inhoud en plaats in het

verhaal door korte tekstjes nader worden gekarakteriseerd. Onder de thema's (o.a. magie, spokerij, omina, naloperij enz.) vindt men telkens een systematisch overzicht van de betreffende verhalen. De thema's zijn alfabetisch tussen de zaken en motieven geplaatst, maar wel visueel als zodanig herkenbaar. De bundels bevatten verder registers op plaatsen, personen en vertellers. Afgezien is van verwijzingen naar verhalenbundels en studies, aangezien de verhalen niet systematisch geordend zijn, maar naar interview, waardoor dezelfde verhaaltypen en -motieven in de hele bundel verspreid voorkomen. Het commentaar beperkt zich tot de verklaring van onduidelijke woorden. – A.J. Dekker.

Walther, Elisabeth. *Modernes Wallfahrtswesen in Westirland. Am Beispiel von sechs Dörfern der Grafschaften Galway und Mayo.* Köln 1980. (Proefschrift Keulen). 349 p., 13 ill., 95 tab., 1 krt.

In 1978 heeft de auteur in Ierland, in de graafschappen Galway en Mayo, in zes dorpen van ca. 150–200 inwoners gevraagd of men wel eens op bedevaart ging en wat de reden was om dit wel of juist niet te doen. Zij heeft gesproken met tenminste één lid van ieder huishouden in de zes dorpen; het totaal aantal ondervraagden bedroeg 371, d.w.z. een derde van alle inwoners gezamenlijk. De bevolking is overwegend rooms-katholiek en leeft van o.a. landbouw en visserij, van de kleinhandel en het toerisme. De auteur meent dat de door haar bijeengebrachte gegevens de situatie in landelijke gebieden in Ierland in het algemeen goed weergeven; zij gelden niet voor het meer geïndustrialiseerde zuiden en oosten van het land.

Het onderzoek wees uit dat de meeste bedevaartgangers te vinden zijn onder oudere vrouwen, terwijl mannen van twintig tot veertig jaar het sterkst afwijzend staan tegenover dit gebruik. Het opleidingsniveau bleek niet duidelijk samen te hangen met het al dan niet op bedevaart gaan. Als motieven gaf men o.a. op: de verering van Maria, van heiligen; boetedoening; de hoop op of dank voor inwilliging van wensen ten aanzien van de eigen gezondheid of de persoonlijke welstand; het genoegen van een dagje uit te zijn. Sommige mannen voerden belangstelling voor de plaatselijke geschiedenis aan. De meeste mensen noemden een combinatie van deze redenen. Ouderdom en tijdgebrek vormen een belemmering om op bedevaart te gaan, terwijl uitgesproken tegenstanders van bedevaarten wijzen op o.a. het daarmee gepaard gaande bijgeloof en de groeiende invloed van de commercie in m.n. het grote Maria-bedevaartsoord Knock. In 95 tabellen verantwoordt en verfijnt de auteur deze algemene conclusies. Ondanks de aandacht voor uitspraken van individuele informanten blijft het geschetste beeld van de pelgrims enigszins abstract.

Op grond van literatuurstudie en van wat men haar mededeelde constateert de auteur dat zich gedurende de laatste halve eeuw een verschuiving in de keuze van bedevaartsoorden heeft voorgedaan. In het algemeen nam de deelname aan plaatselijke bedevaarten, b.v. naar zgn. heilige bronnen, af ten gunste van die naar een klein aantal landelijk bekende plaatsen, zoals Knock. In het ritueel deed zich een verwante verandering voor: men loopt nu niet meer zeven of vijftien maal rondom een heiligdom, maar woont er alleen de mis bij en bidt de rozenkrans. Een uitgebreide verklaring voor deze ontwikkelingen heeft de auteur in dit boek niet willen geven. Zij wijst er slechts op dat de belangstelling voor de kermissen die de jaarlijkse bedevaarten naar kleine oorden begeleidden in het algemeen steeds geringer werd. De voorkeur voor andere vormen van vermaak ten gevolge van o.a. de betere verbindingen en de verspreiding van kranten, radio en televisie acht zij hiervoor verantwoordelijk. Het gevolg was dat ook deze

bedevaarten zelf in onbruik raakten. Deze tendens werd nog versterkt doordat de kerkelijke autoriteiten de uitwassen tijdens deze kermissen sterk afkeurden. De huidige concentratie op Knock heeft daarentegen haar actieve steun. Dat de bedevaarten ondanks de gestegen welvaart, de sociale voorzieningen en de vooruitgang van de medische wetenschap niet zijn verdwenen schrijft de auteur toe aan de blijkbaar voortdurende behoefte van mensen de nog overblijvende onzekere omstandigheden te willen beheersen door middel van godsdienstige gebruiken. Lokaal-politieke overwegingen spelen in dit gebied blijkbaar geen rol; of de schrijfster heeft daar niet op gelet.

Het aardige van dit boek is dat de plaatsen van waaruit men op bedevaart gaat als uitgangspunten van het onderzoek zijn gekozen. De auteur stipt aan dat ten grondslag aan deze opzet de vraag lag naar de betekenis van bedevaarten in de plaatselijke gemeenschap. In de loop van het onderzoek moet ze van deze probleemstelling zijn afgeweken. Dat is jammer. Als men leest dat vroeger oude mensen op de jeugd druk konden uitoefenen om een bedevaart te maken en dat thans de weinige jongemannen die een dergelijke tocht maken door leeftijdgenoten belachelijk gemaakt worden – bedevaarten worden afgedaan als een vrouwenzaak – dan is nader onderzoek naar deze sociale druk op zijn plaats. Gezien de korte duur van haar verblijf in Ierland (een half jaar) is het begrijpelijk dat ze daar niet aan toegekomen is. Dat doet aan de waarde van dit boek niet af. In de bijlage zijn bijzonderheden over vijftig bedevaartplaatsen in vooral Galway en Mayo opgenomen. – J.H.

Weber-Kellermann, Ingeborg. *Die Kindheit. Kleidung und Wohnen. Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte.* Frankfurt a.M. 1979, Insel Verlag. 285 p., vele ill.; DM 64,-

Hoewel niet expliciet vermeld, zal dit boek over de jeugd als zoveel boeken die in 1979 verschenen zijn, wel bedoeld zijn als een bijdrage aan het jaar van het kind. De opzet en uitvoering zijn eender aan die van Weber-Kellermann's vorige werken over de Duitse familie en de kerstviering.

Haar opzet is te proberen een beeld van de jeugd vanaf de zestiende/zeventiende eeuw te reconstrueren op grond van gegevens over de jeugd van kinderen uit diverse sociale lagen en uit diverse landstreken. Om zo diep mogelijk door te kunnen dringen tot het leven van kinderen gebruikt ze met name autobiografieën. Andere bronnen zijn beeldmateriaal en literatuur. Het gaat Weber-Kellermann niet alleen om de weergave van het kinderleven, maar ook om het aangeven van de samenhang van de situatie waarin kinderen verkeren met de algemene maatschappelijke en economische processen. In dit verband heeft ze aandacht voor ontwikkelingen die op het eerste gezicht randverschijnselen lijken, maar bij nadere beschouwing nauw verbonden zijn met de geest van de tijd, zoals bijvoorbeeld rolbevestigend speelgoed, de overgang van rok naar broek in de jongenskleding, het matrozenpak, de veranderingen in de gedachten aan het dragen van de 'Lederhose', de spijkerbroekendracht.

Het boek is verdeeld in vier tijdvakken: de middeleeuwen tot de Franse Revolutie, de negentiende eeuw tot in de jaren twintig van de twintigste eeuw, de tijd van het fascisme, de periode na 1945, waarbij de meeste aandacht wordt besteed aan de negentiende eeuw en het eerste kwart van de twintigste eeuw.

Aan de orde komen de kleding, het wonen, de arbeid en het spel. De behandeling van deze onderwerpen loopt per hoofdstuk nogal uiteen, terwijl in alle hoofdstukken de nadruk wel sterk op de kleding ligt. Slechts de eerste twee hoofdstukken omvatten alle vier de aspecten van het kinderleven. Het hoofdstuk over het fascisme handelt alleen over

de uniformkleding van de fascistische jeugdorganisaties, waardoor de lezer geen beeld krijgt van het dagelijks leven van de kinderen. De ruime aandacht voor kleding is ook te vinden als Weber-Kellermann de tijd na de Tweede Wereldoorlog beschouwt.

De vele citaten uit de aangehaalde jeugdherinneringen geven inderdaad een aardig inzicht in het kinderleven van eertijds. Anderzijds heb ik na lezing van het boek niet het gevoel gekregen dat de plaats van het kind in de maatschappij me erg veel duidelijker is geworden. – M.v.Z.

Wehse, Rainer. *Schwanklied und Flugblatt in Grossbritannien.* Frankfurt am Main/Bern/Las Vegas 1979, Peter Lang. (Artes Populares 3). 648 p., 6 afb.; DM 103,-.

Zoals reeds vaker geconstateerd (VB 6, 1 : 62) vormt het Schwanklied, de gezongen klucht, een tabula paenissima in de (muzikale) volkskunde. In Groot-Britannië, waar dit liedgenre meer dan elders populair is geweest, heeft de wetenschap tot nu toe geheel verstek laten gaan: het onderwerp was té triviaal. Na Klaus Roth, die voor een deel van zijn studie *Ehebruchschwänke in Liedform* (München 1977) Engels materiaal onderzocht, is het wederom een Duitser die zich aan het Britse kluchtlied gewaagd heeft. Het werk van Wehse bestaat uit drie delen: na een inleiding over de stand van het onderzoek inzake de Britse vliegende bladen, een beschrijving van twaalf Britse en Noord-Amerikaanse verzamelingen, een definiëring van het begrip Schwanklied en een karakterisering van de in het tweede deel geclassificeerde liedsoorten volgt het eigenlijke werk: een katalogus met inhoudsbeschrijving van 522 sinds de zestiende eeuw gedrukte liedtypen met vermelding van bronnen, literatuur en (inter)nationale varianten (4.000 in totaal). Verschillende bibliografieën, registers en een concordantie-lijst van Wehse-typenummers met die van andere classificatores completeren deze uitgave met welke dé basis is gelegd voor verder onderzoek. – M.v.D.

Wendland, Volker. *Ostermärchen und Ostergelächter. Brauchtümliche Kanzelrhetorik und ihre kulturkritische Würdigung seit dem ausgehenden Mittelalter.* Frankfurt a.M. 1980, Peter D. Lang. (Europäische Hochschulschriften, Reihe 1, Bd. 306). 376 p.; ca. f 90,-; ISBN 3-8204-6576-6.

Wendland geeft een historisch overzicht van het gebruik van grappige verhalen in de paaspreek. De oudste teksten dateren uit de vijftiende eeuw. Het gebruik kwam voor in Zuid-Duitsland en Oostenrijk. Al in de middeleeuwen is er veel kritiek op, omdat men niet-realistische verhalen als leugens of als te werelds beschouwt. Het zijn vooral de hervormers en humanisten die tegen de sprookjesvertellende prediker van leer trekken, met als gevolg dat het gebruik na 1600 in het zuidwesten van Duitsland niet meer voorkomt. Het boek bevat een groot aantal naar periode geordende paassprookjes waarvan telkens bepaald wordt welke functie zij in de preek vervulden. – A.J. Dekker.

Wennekes, Wim. *Het web. Muziek, radio, televisie, platen: de reusachtige business van het Nederlandse amusement.* Amsterdam 1979, Vrij Nederland/B.V. Weekbladpers. 104 p., talr. foto's; f 9,90.

Wennekes schreef tussen februari 1978 en juli 1979 in het weekblad Vrij Nederland een serie artikelen, waarin hij zich ten doel stelde de vooral in de jaren '70 onrustbarend toegenomen verstengeling van omroep- en muziekindustriebelangen aan een minutieus onderzoek te onderwerpen en er desnoods enkele kritische kanttekeningen aan toe te

voegen. Deze artikelen zijn omgewerkt, gebundeld en in paperbackformaat opnieuw uitgebracht, zodat nu ook het niet-Vrij Nederland-lezende deel van de bevolking hetzij gnuivend hetzij met bezorgdheid kennis kan nemen van Wennekes' weinig opbeurende bevindingen. De schrijver baseert zijn onderzoek op gegevens uit de handelsregisters van diverse kamers van koophandel, op interviews met informanten uit de omroep- en zakenwereld, en op door deze informanten ter inzage gegeven al of niet openbare stukken. Het resultaat van zijn naspeuringen kan als volgt worden samengevat. Tussen platenmaatschappijen, uitgevers, disc-jockeys, componisten en omroepprogrammamakers lopen talloze voor het publiek onzichtbare draden en dwarsverbindingen: het commercieel-industriële web van het hitwezen. De spin in het web is het uitgeversconcern Strengholt, waarvan de twee directeuren wel als de peetvaders van de Nederlandse muziekindustrie beschouwd mogen worden. Op naam van dit miljoenenbedrijf staan in de handelsregisters meer dan honderd ondernemingen ingeschreven die met elkaar de totale Nederlandse amusementsindustrie controleren: wie Strengholt tegen zich heeft, zit in dit vak verder alles tegen, is een veel gehoorde verzuchting. De auteursrechtenorganisaties BUMA en STEMRA, van oudsher onverdachte a-commerciële belangenbehartigers, worden in de jaren '70 aangevoerd door directies en besturen waarvan de leden weliswaar niet allemaal dezelfde zijn als die van de besturen en directies van de Strengholt-ondernemingen maar zich stuk voor stuk wél op een of andere manier van het concern afhankelijk weten. Niet verwonderlijk is dan ook dat BUMA en STEMRA in deze periode voor een slagvaardiger marketing- en incassobeleid gaan kiezen, dat b.v. resulteert in een campagne om elk horecabedrijf, supermarkt en postkantoor aan te moedigen geluidsvoorzieningen te treffen waaruit onafgebroken achtergrondmuziek vrijkomt, waarover dan vervolgens weer auteursrechten geïncasseerd kunnen worden. Uitgebreid blijft Wennekes stilstaan bij het zorgeloze wereldje van de disc-jockey, de plugger, de top-40, de dag-elpee, de playlist, de sterke stijger en de hoogst binnengekomen stipnotering. Hij stelt vast dat niet alleen de directe programmamedewerkers maar ook menige omroepbons direct of indirect betrokken is bij de veelal volledig geïnstitutionaliseerde payola- en andere, meer subtiele, promotiepraktijken. Via hit- en tiplijst, helemaal-te-gekke troetelschijf en andere commerciële trucs en geheime afspraken fungeert aldus een fors deel van de uit luister- en kijkgeld betaalde zendtijd als propagandamedium voor die uitverkoren selectie van platen, welke de muziekindustrie in wekelijks onderling overleg aanwijst om volgende week een bestseller te worden. Kortom Wennekes gunt met dit boek de nietsvermoedende popmuziekconsument een ontluisterende blik in de weinig propere en enigszins naar bedorven (gouden) eieren geurende keuken van het Goois muzikaal-industrieel complex. – R.F.

Woude, Ad van der, en Anton Schuurman (eds.). *Probate inventories. A new source for the historical study of wealth, material culture and agricultural development.* Papers presented at the Leeuwenborch Conference (Wageningen, 5–7 May 1980). Wageningen 1980, Afdeling Agrarische Geschiedenis Landbouwhogeschool (A.A.G. Bijdragen 23). 320 p., tatr. graf. en tab.; ISBN 90-6194-093-1.

In hun voorwoord stellen de uitgevers van deze bundel vast, dat het historisch onderzoek in de laatste decennia verschoven is van grote mannen en gebeurtenissen naar de massa, sociale groepen en anonieme processen. Naast de kwalitatieve historisch-kritische methode ontwikkelde zich via nieuwe technieken de kwantitatieve analyse van gegevens. Sinds het einde van de jaren zeventig is in Europa en de U.S.A. een bron in de belangstelling gekomen die vanwege zijn omvang tot nu toe buiten het historisch

onderzoek gebleven is: de boedelbeschrijvingen of -inventarissen, waarvan het bestaan op zich al een historisch probleem vormt. Binnen dit bronnenonderzoek zijn tot nu toe drie hoofdrichtingen waar te nemen: de studie van landbouwstructuren en -ontwikkelingen, de verspreiding en samenstelling van rijkdom en de materiële cultuur, in sommige gevallen gecombineerd, in de toekomst zeer waarschijnlijk steeds meer afzonderlijk bestudeerd. In een drietal inleidende en overzichtsartikelen worden resp. het tot nu toe verrichte onderzoek in de hoofdstromingen beschreven, de resultaten daarvan met elkaar vergeleken, de problemen die de diverse onderzoeksmethoden en het te onderzoeken materiaal opwerpen (*A. Schuurman*, 19-32), de soorten inventarissen, variërend per land, streek en in de tijd, de verschillende onderzoeksmogelijkheden waartoe zij zich lenen (*M. Baulant*, 33-42) en de tot nu toe in de diverse landen aangewende methoden tot verwerking van boedelbeschrijvingen (*K. Roth*, 43-51) besproken. Ook Roth wijst erop, dat die verwerking wel móest wachten tot in onze jaren omdat een computer, door de veelheid van boedelbeschrijvingen en de veelheid van daarin vermelde gegevens, onontbeerlijk is. Een internationale standaardisering van de data-opname zou volgens hem uit het oogpunt van internationale samenwerking zeer te wensen zijn, maar omdat enerzijds het inventarisonderzoek nog in de kinderschoenen staat, anderzijds de computertechniek zich nog steeds verder ontwikkelt, is deze standaardisering voorlopig niet te realiseren. De auteurs van de zeventien zogenoemde 'session papers' in de bundel werpen een licht op de verschillende accenten die in de U.S.A. en de Europese landen op het onderzoek gelegd worden en op de specifieke regionale problemen.

Bij haar onderzoek naar de sociaal-economische en culturele status van de bevolking in Suffolk (1570-1700) gebruikt *Rachel Garrard* (55-81) boedelbeschrijvingen, waaruit ze gegevens verzamelt over het gebruik van kamers, over meubilair, luxe voorwerpen, modeartikelen, kleding, kapitaal en schulden. Zij bespreekt de mogelijkheden en de tekortkomingen van de boedelbeschrijving als bron en wijst erop dat ontbrekende en aanvullende gegevens (bijvoorbeeld over leeftijd, beroep, vorm en kleur van voorwerpen en meubelstukken) in andere bronnen gezocht moeten worden (onder andere in taxatierapporten, testamenten, brieven enz.). Tenslotte gaat ze in op het gebruik van de computer met behulp waarvan al deze gegevens verwerkt worden. Voor een overzicht van de bewaard gebleven inventarissen in Engeland en de toegankelijkheid daarvan verwijst ze naar het artikel van *Mark Overton*, die ook beschrijft in hoeverre inventarissen geschikt zijn om agrarische veranderingen eruit af te leiden, waarbij hij zowel de voor- als de nadelen van kwantitatieve analyse en computergebruik onder de loupe neemt (205-215). In het historisch onderzoek naar gezin en gezinsleven neemt Württemberg een bijzondere plaats in. Niet alleen zijn daar vanaf 1750 uitvoerige familieregisters bijgehouden, ook bestond er sinds 1780 een wet die het inventariseren van bezit na overlijden voor iedereen, arm en rijk, verplicht stelde; een wet die, in tegenstelling tot menig ander land en gebied, ook stipt nagekomen werd omdat het notariaat in staatshanden was. Dankzij dit gegeven is de vraag naar de representativiteit van de inventarissen voor de bevolking, in tegenstelling tot elders, overbodig: ze zijn representatief. Bovendien was, ook vanaf 1780, het opmaken van een inventaris bij huwelijksluiting verplicht. Ook deze inventarissen zijn bewaard gebleven. Alle inventarissen zijn uiterst gedetailleerd. Een en ander biedt ongekende mogelijkheden tot onderzoek naar de samenhang van materiële cultuur en gezin. Daarbij komt nog dat aan de inventarissen ook testamenten en persoonlijke documenten toegevoegd zijn, waardoor onderzoek ook kwalitatief gedaan kan worden en de beperking van eenzijdig kwantitatief

onderzoek ondervangen is (*Peter Borscheid*, 83–95). *Uwe Meiners*, *Ruth-E. Mohrmann* en *Klaus Roth* berichten over doelstelling en werkwijze van het Westduitse project 'Diffusion städtisch-bürgerlicher Kultur vom 17. bis zum 20. Jahrhundert' onder leiding van *Günter Wiegmann* en over hun aandeel in de tot nu toe verschenen resultaten (97–114). *Micheline Baulant*, *Françoise Piponnier*, *Yolande Triantafyllidou-Baladié* en *Gilles Veinstein* behandelen de gemeenschappelijke technische problemen en methoden van het onderzoek dat in Parijs met behulp van inventarissen wordt verricht. Zij besteden onder andere aandacht aan de statistische representativiteit van de inventarissen, de noodzaak andere bronnen voor aanvullende informatie te gebruiken, het gebruik van de computer en de analysing en interpretatie van de gegevens, waarbij naar sociaal-economische en culturele verbanden gezocht moet worden. Het doel van het project is aanwijzingen te verkrijgen over het dagelijks leven en de verdeling van welvaart in drie verschillende culturen in verschillende tijden (115–126). *Françoise Piponnier* verzamelde boedelbeschrijvingen uit de veertiende en vijftiende eeuw in Bourgogne en onderstreept het belang van deze bron voor archeologen bij het interpreteren en situeren van bodemvondsten en bij het bepalen van de waarde ervan (127–139). *Micheline Baulant* geeft een beschrijving van zeventiende- en achttiende-eeuwse boedelbeschrijvingen uit de streek rondom Meaux (Brie), die een beeld geven van de levensgewoonten, de verschillen tussen rijken en armen en de economische op- en neergang in deze streek in deze periode (141–148). *Gilles Veinstein* en *Yolande Triantafyllidou-Baladié* geven een overzicht van het bestaan van de talloze inventarissen, gemaakt op gezag van het Ottomaanse regime in de soms eeuwenlang door Turkije overheerste landen, en gaat nader in op de Kretenzische inventarissen uit het einde der zeventiende en het begin der achttiende eeuw (191–204). In Nederland wordt sinds 1975 aan de Universiteit van Amsterdam en aan de Landbouwhogeschool in Wageningen onderzoek gedaan naar de verspreiding van materiële cultuur bij verschillende sociale groepen, in verschillende tijden en streken, met als uiteindelijk doel inzicht te krijgen in de culturele betrekkingen tussen stad en land. In het kader van dit project analyseerde *Johannes Faber* 478 achttiende-eeuwse Amsterdamse inventarissen (1700–1710), die hij representatief acht voor het totaal aantal bewaard gebleven inventarissen in die periode (ca. 3000). Hij verdeelde ze over de vijf belastinggroepen die onderscheiden worden in de belastingregisters op het begraven in de achttiende eeuw, 'Middel op het Begraven', en komt onder andere tot de conclusie dat de materiële cultuur in Amsterdam in de eerste helft van de achttiende eeuw een zekere uniformiteit vertoont: bezit van juwelen, zilver, porcelein en schilderijen kwam in alle belastinggroepen voor, maar hoe lager de sociale groep is, des te lager zijn het aantal en de waarde van deze voorwerpen (149–155). Na enige technische gegevens over boedelbeschrijvingen (de plaatsen waar ze zich bevinden, de reden tot opmaken, de indeling en inhoud ervan) bespreekt *Thera Wijsenbeek* volgens welke criteria zij Delftse inventarissen selecteerde uit drie periodes uit de achttiende eeuw (1706–1731, 1738–1763, 1770–1795). Zij beschrijft hoe ze aan de hand daarvan de veranderingen en verschillen in welvaart en materiële cultuur wil onderzoeken en welke aanvullende bronnen zij daarbij nodig heeft, zoals belastingregisters, gildepapieren en stadsalmanakken (157–176). *Anton Schuurman* is op verschillende manieren nagegaan in hoeverre boedelbeschrijvingen representatief zijn voor een bevolking in een bepaalde tijd en streek. Hoewel het voor hem duidelijk is dat ze niet representatief zijn, reflecteren ze wél de sociale stratificatie van een bevolkingsgroep. Daarvan uitgaande beschrijft hij zijn werkwijze bij het vergelijken van inventarissen van drie Nederlandse gebieden, de Zaanstreek,

Kempenland/Peelland en Oldambt/Veenkoloniën in drie verschillende periodes in de negentiende eeuw (177-189). *Jan Kuuse* gaat in op de aard en de kwaliteit van de Zweedse inventarissen, de representativiteit ervan voor de bevolking, de verschillend gerichte interesse ervoor van volkskundigen en economisch-historici en de betrouwbaarheid van de taxaties (1840-1860: de waardering voor vee 1/3 lager dan de marktprijs; 1890-1910: 1/4 lager; de waardering voor land en huizen correleert met algemene prijsstabilisatie en inflatie: resp. hoger en lager). Inventarissen worden opgetekend wanneer iemand gestorven is. Om te meten of doden al dan niet rijker zijn dan levenden heeft Kuuse inventarismateriaal vergeleken met twee andere bronnen: lijsten van vermogensbelasting-aangiften in Göteborg uit 1938 en 1959 en een landbouw-volkstelling uit 1944 (in Zweden zijn inventarissen tot de dag van vandaag toegankelijk). Bij corresponderende sociale en leeftijdsgroepen bleek het vermogen in de inventarissen groter te zijn, zij het dat het verschil niet groot was.

Tot besluit van zijn bijdrage resumeert hij onderzoeksmethoden en -resultaten van drie eerder van hem verschenen inventarisstudies: van werktuigen naar machines (19e eeuw), de verspreiding van duurzame consumptiegoederen (1910-1965) en inkomenspatronen en eigendomsstructuur (1924-1959) (217-227). Waar Jan Kuuse voornamelijk de periode na 1860 bespreekt, gaat *Carl-Johan Gadd* in op de daaraan voorafgaande eeuw, toegespitst op landbouwhervormingen in de graafschap Skaraborg. Hij lichtte vijf periodes door en constateerde toenemende verarming. Ook hij toetste de gegevens uit inventarissen aan andere bronnen (belastingregisters (229-237)). Vanaf de zeventiende eeuw werden in de Amerikaanse koloniën inventarissen opgemaakt, een gewoonte die met de toetreding van nieuwe staten in de negentiende eeuw naar het Westen opschoof. Voor haar studie naar de mate van rijkdom in de dertien Amerikaanse koloniën in het jaar 1774 onderzocht *Alice Hanson Jones* overeenkomsten, verschillen en representativiteit van de bestaande inventarissen uit die tijd. Zij beschrijft in hoeverre computergebruik daarbij doelmatig was, haar werkwijze ten aanzien daarvan, alsmede de resultaten van haar reeds eerder gepubliceerde inventaris-onderzoeken (239-256). *Erkki Markkanen* informeert over de situatie in Finland, over de noodzaak en de verschillende vormen van bronnenkritiek en geeft aan op welke vragen inventarissen wel of niet antwoord kunnen geven (257-266); *Erika Silber* beschrijft computerwerkwijze bij en resultaten van een onderzoek, aan de hand van boedelbeschrijvingen, naar de levensvoorwaarden der burgerlijke bevolking van Wenen anno 1840 (267-286) en *Jean-Paul Coulier* sluit de rij met een methodiek voor het coderen van inventarismateriaal voor de computer (287-297). - E.D. en M.v.D.